Βασίλης Κατσαρός

Λόγια στοιχεῖα στήν ἐπιγραφική του «Δεσποτάτου»

Λόγιοι καί διανοούμενοι κατά τόν 13ο αἰ. στήν Ἤπειρο μέ βάση τίς ἔμμετρες ἐπιγραφές τοῦ χώρου

Ἡ τροποποίηση τοῦ τίτλου τῆς ἀνακοίνωσής* μου, μέ τήν προσθήκη ἑνός προσδιοριστικοῦ ὑπότιτλου – πέρα ἀπό τίς δυσκολίες πού θέτει ξανά καί ξανά ὁ ὅρος «Δεσποτᾶτο τῆς Ἠπείρου» μέ τούς σημαντικούς καί χρονικούς του περιορισμούς καί ἐπαναπροσδιορισμούς[1] –, ἄν καί θεραπεύει ἀναμφίβολα ὁρισμένα ἐρωτήματα πού ἔμειναν σκόπιμα μετέωρα στήν ἀρχική του διατύπωση, ἀφήνει ἀνέγγιχτο καί πάλι τό κύριο ἐρώτημα τί προσδιορίζει καί σέ τί ἀναφέρεται ἡ χρήση τοῦ ἐπιθέτου «λόγιος» γύρω ἀπό τό ὁποῖο στρέφεται ἡ οὐσία καί ὁ σκοπός αὐτοῦ τοῦ μελετήματος. Μέ τό ἐρώτημα αὐτό νομίζω ἐπίσης ὅτι εἰσερχόμαστε σέ πιό σύνθετα προβλήματα πού ἀπαιτοῦν ἴσως μεγαλύτερη προσοχή, ἀφοῦ ἡ ἀνάλυση τοῦ ὅρου «λόγιος», ὅπως καί ἐκείνη τοῦ ὅρου «διανοούμενος» κατά τή βυζαντινή καθ' ὅλου περίοδο – γιά να χρησιμοποιήσω τά λόγια τοῦ Μαρκόπουλου,[2] πού πρόσφατα διαπραγματεύτηκε τό θέμα – «εἶναι ... ἀπό τά θέματα πού προσεγγίζονται μέ διακριτικότητα ἤ καί δυσπιστία, ἀπό τούς μελετητές».[3] Οἱ δυσκολίες ἐπιτείνονται μάλιστα, ὅταν, ὅπως συμβαίνει στήν περίπτωσή μας, τά ἐπιγραφικά δεδομένα ἀπό τήν συγκεκριμένη περιοχή εἶναι «μηνύματα» πού παρασιωποῦν δύο βασικούς παράγοντες τοῦ κλασσικοῦ μοντέλου ἐπικοινωνίας τοῦ Jaccbson τόν πομπό δηλ. καί τόν δέκτη.[4] Αὐτό εἶναι καί τό ζητούμενο αὐτῆς τῆς προσπάθειας. Μπορεῖ ὡστόσο νά προσδιοριστεῖ γενικά τό κοινωνικογλωσσικό περιβάλλον, ἀφοῦ τά κείμενα πού θά δοῦμε συνιστοῦν ἕναν κώδικα ἐπικοινωνίας, ἔστω κι ἄν λειτουργοῦν κυρίως σ' ἕνα συγκεκριμένο ἐπίπεδο, τό ἐπίπε-

---

* Ὁ ἀρχικός τίτλος τῆς ἀνακοίνωσής μου, ὅπως παρουσιάστηκε στό Πρόγραμμα τοῦ Συμποσίου, ἦταν ὁ ἑξῆς: *«Λόγια» στοιχεῖα στήν ἐπιγραφική τοῦ «Δεσποτάτου»*. Τό κείμενο κρατήθηκε κατά βάση τό ἴδιο καί ἐμπλουτίστηκε μέ τόν ἀπαραίτητο βιβλιογραφικό ὑπομνηματισμό.

1. Βλ. γι' αὐτό τό θέμα D.M. NICOL, Πρόσφατες ἔρευνες γιά τίς ἀπαρχές τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου: *HX* 22(1980) 38-48 καί κυρίως 40-41, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία.

2. Βλ. Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι καί τό περιβάλλον τοῦ Κωνσταντίνου Προφυρογεννήτου: *Κωνσταντῖνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος καί ἡ ἐποχή του* (Β' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση, Δελφοί 22-26 Ἰουλίου 1987) ἔκδ. Εὐρωπαϊκοῦ Πολιτιστικοῦ Κέντρου Δελφῶν. Ἀθήνα 1989, 155-164.

3. Ὅ.π. 155.

4. Βλ. R. JAKOBSON, *Closing Statement: Linguistics and poetics:* Style in Language, ἔκδ. T.A. SEBEOK. Cambridge Mass/MIT press 1960, 353. Βλ. καί Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 159 καί σημ. 2.

δο τῆς ποιητικῆς δημιουργίας. Μήπως ὅμως αὐτό ἀκριβῶς τό ποιητικό ἐπίπεδο προσδιορίζει καί τό γενικότερο πλαίσιο τῆς προβληματικῆς μας;

Ἂς ἀφήσουμε, πρός στιγμήν, τούς ἐπιστημονικούς προβληματισμούς τοῦ I. Ševčenko,[5] τοῦ Al. Každan,[6] τῆς M. Mullett,[7] τοῦ Ἀθαν. Μαρκόπουλου[8] καί τοῦ Ἀπόστολου Καρπόζηλου[9] πάνω στό θεωρητικό πλαίσιο τοῦ ζητήματος, κι ἐπομένως ἀναπάντητο τό α' ἐρώτημά μας, καί ἄς δοῦμε τό ἴδιο τό ὑλικό. Ἐννοεῖται ὅτι τά περιθώρια γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς θεματικῆς του καί τίς ἐνδεχόμενες φιλολογικές βελτιώσεις τῶν κειμένων εἶναι στενά. Ἀλλ' αὐτός δέν εἶναι ὁ στόχος αὐτοῦ τοῦ μελετήματος.[10] Ἀκόμη, ἡ παρουσίαση τοῦ ὑλικοῦ ἐδῶ δέν πρέπει νά εἶναι κατ' ἀνάγκην χρονολογική. Ἡ γεωγραφική κατανομή του διευκολύνει ἴσως περισσότερο τό ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς παρουσίασης.

I. ΜΟΝΗ ΒΑΡΝΑΚΟΒΑΣ

Στό μικρό, ἀλλά τόσο χρήσιμο, βιβλίο του γιά τη Μ. Βαρνάκοβας ὁ Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος[11] δημοσίευσε – ἐκτός ἀπό τήν κτητορική – καί τίς ἀκόλουθες ἐπιγραφές:

1. ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΠΛΑΚΑ

Ἦγαγεν ἡμᾶς ᾧδε θανάτου νόμ[ος]
Σεβαστοκράτωρ· Ἄννα· καὶ Κωνσταντῖν[ος]

---

5. Βλ. I. ŠEVČENKO, Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century: *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines.* Bucarest 1971, I (Bucarest 1974), 69-92. *(Society and Intellectual Life in the Late Buzantium. Variorum Reprints.* London 1981). Βλ. καί Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 156 καί σημ. 4. A. KARPOZILOS, The Correspondence of Theodoros Hyrtakenos: *JÖB* 40 (1990) 277 καί σημ. 9.

6. Βλ. AL. KAŽDAN, βιβλιοκρισία στό περιοδ. *GOThR* 27 (1982) 83-97. Βλ. καί Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 156 καί σημ. 6. A. KARPOZILOS, The Correspondense of Theodoros Hyrtakenos 277 καί σημ. 9.

7. Βλ. M. MULLETT, Aristocracy and Patronage in the Literary Circles of Comnenian Constantinople: *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries* (ἐπιμ. M. ANGOLD) *BAR* International Series 221 (1984) 185-187. Βλ. καί Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 156 καί σημ. 7.

8. Βλ. πλήρη παραπομπή στή σημ. 2 ἐδῶ. Τό ἄρθρο τοῦ Μαρκόπουλου, ἄν καί ἀναφέρεται εἰδικότερα στήν ἐποχή τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου, σηματοδοτεῖ τό θεωρητικό μοντέλο ἀναλογικῆς προσέγγισης παρόμοιων φαινομένων μέ τρόπο συνοπτικό ἀλλά στήν οὐσία καίριο.

9. Βλ. A. KARPOZILOS, The Correspondence of Theodoros Hyrtakenos 283. Σημαντικό ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τά συμπεράσματα τοῦ ἴδιου συγγραφέα στό «ὑπό ἐκτύπωσιν» ἄρθρο του μέ τίτλο Books and Bookmen in the 14th c. The Epistolographical Evidence [*JÖB* 41 (1991)], σχετικά μέ τούς κύκλους τῶν ἀναγνωστῶν κατά τόν 14ο αἰ., μέ βάση τούς ἀριθμούς τῶν ἀποδεκτῶν καί τή λειτουργία διακίνησης τῶν βιβλίων ὅπως ἐμφανίζονται στά κείμενα τῆς ἐπιστολογραφίας. Ἐκφράζω καί ἀπό τή θέση αὐτή θερμές εὐχαριστίες στόν καθηγ. Ἀπόστολο Καρπόζηλο, ὁ ὁποῖος ἔθεσε πρόθυμα ὑπόψη μου τό ἀνέκδοτο ἄρθρο του.

10. Ἡ ἀποκατάσταση τῶν ἐπιγραφῶν ἀποτελεῖ στόχο ἄλλης ἐργασίας μου, ὅπου ἐξετάζονται λεπτομερειακά καί τά μετρικά προβλήματα τοῦ (ἰαμβικοῦ) δωδεκασύλλαβου στίχου [P. MAAS, Der byzantinische zwölfsilber: *BZ* 12 (1903) 278-323· ΑΘ.Δ. ΚΟΜΙΝΗ, *Τό βυζαντινόν ἱερόν ἐπίγραμμα καί οἱ ἐπιγραμματοποιοί («Ἀθηνᾶ», Σειρά διατριβῶν καί μελετημάτων, 3).* Ἀθήνα 1966, 51-81], καί τά ζητήματα μορφῆς, κάτω ἀπό τό πρίσμα τῆς νεότερης ἔρευνας (W. HÖRANDNER, La poésie profane au XIe siècle et la connaisance des auteurs anciens: *TM* 6 (1976) 245-263· ΟΔ. ΛΑΜΨΙΔΟΥ, Δύο μετά ὑφαντῶν στίχων βυζαντινά σχηματικά ποιήματα: *Θεολογία* 53 (1982) 1143-1149· W. HÖRANDNER, Poetic Forms in the Tenth Century: *Κωνσταντῖνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος καί ἡ ἐποχή του* (Β' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση, Δελφοί 22-26 Ἰουλίου 1987). Ἀθήνα 1989, 135-153· τοῦ ΙΔΙΟΥ, Visuelle poesie in Byzanz, Versuch einer Bestandsaufnahme: *JÖB* 40 (1990) 1-42) Μέ παύλα σημειώνεται στίς ἐπιγραφές πού παρατίθενται σ' αὐτή τή μελέτη ὁ ἀριθμός τῶν συλλαβῶν πού ἀπαιτοῦνται γιά τή συμπλήρωση τῶν στίχων.

11. Βλ. ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ μονή Βαρνάκοβας.* Ἔκδοσις τῆς ἐν Ἀθήναις Δωρικῆς Ἀδελφότητας. Ἀθῆναι 1922, 7.

Καὶ λοῖσθον δ' αὐτὸν δεσπότην Κωνσταντῖνον.
[Π]ρὸ τῆς δίκης ρύσαι με τῆς καταδίκης.

1. ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ Μονή Βαρνάκοβας 12, ὅπου παρέχεται καί σχέδιο τῶν λοξοτμήτων λίθων πού μᾶς παραδίδουν τίς ἐπιγραφές. Τό κείμενο τοῦ Ὀρλάνδου ἀνατυπώνει καί ὁ ΠΕΤΡΟΣ ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, *Ἱερά μονή τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου ἡ ἐπιλεγόμενη Βαρνάκοβα, Ἱστορία-Τέχνη-Ἔγγραφα μετά διαφόρων ἄλλων ἱστορικῶν εἰδήσεων περί τῶν μοναστικῶν ἱδρυμάτων καί τοῦ κλήρου καί περί τῶν ἐπαρχιῶν Δωρίδος καί Ναυπακτίας.* Ἀμφισσα 1957, 133 καί σχόλιο στίς σελ. 133-134 σημ. 1.

2. ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΠΛΑΚΑ

[Τὸ πλήρωμα ἦ]νωσεν ἡμᾶς τοῦ χρόνου ✠ Κομνηνοδούκ[ας – – – – – –
– – – – – –περικλείει τάφοις † Ἀλέξιον μὲν Ρ[αοὺλ ἢ Φιλανθρωπηνὸν]
. . . . . ἀ]νυμνεῖν ✠ τὴν Εὐδοκίαν ✠ στα. ε. . π. β. . . . . .
. . . . . ανανου καὶ νοῶν ✠ τῶν συμπλοη. . . . . .

2. ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ Μ. Βαρνάκοβας 14 καί σχέδιο (εἰκ. 4). Πρβλ. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, Βαρνάκοβα 134 καί σημ. 1. Ὁ Καλονάρος, ἀντίθετα πρός τόν Ὀρλάνδο, τοποθετεῖ χωρίς ἐπιχειρηματολογία τήν ἐπιγραφή στόν 14 αἰ.

3. ΘΡΑΥΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΠΛΑΚΑ (Η ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΠΛΑΚΕΣ)

(α) *+ Ζητ[εῖς μαθεῖν – – – – – – – –*
δεῦρ[ο – – – – – – – – – –

(β) ——— *ω* ———
– – – – – καὶ βασιλέ[ων – –

(γ) ——— *τοῦ τῆς Ιουλ* ———
——— *δι δεινῶν κοιν* ———

3. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ μονή Βαρνάκοβας 15 (εἰκ. 5-7).

Πρόκειται γιά ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα πάνω σέ λίθινες πλάκες, ἡ ὕπαρξη τῶν ὁποίων πολλά δημιούργησε προβλήματα καί τροφοδότησε μύθους γιά τά ἐνταφιασμένα πρόσωπα στό ἐσωτερικό τῆς μονῆς.[12] Ὁ ἔμμετρος ρυθμικός χαρακτήρας τῶν κειμένων εἶναι ἀδιαμφισβήτητος ἀκόμη καί στά μικρότερα ἐνεπίγραφα τμήματα. Γιά τίς κοινωνιογλωσσικές διασυνδέσεις αὐτῶν τῶν κειμένων θά ποῦμε λίγα πράγματα, ἀφοῦ δοῦμε καί τά ἄλλα παρόμοια κείμενα.

II. ΜΟΤΙΣΤΑ, ΜΟΚΙΣΤΑ, (σημ. Ἁγία Σοφία)

Σέ μιάν ἄλλη περιοχή τῆς Αἰτωλίας, στή βυζαντινή Μότιστα[13] (ἀργότερα Μόκιστα καί τώρα Ἁγ. Σοφία) ἕνα ἐνδιαφέρον ἐπίσης σύνολο, κατά σύμπτωση ρυθμικῶν ἐπιγραφῶν πάνω σέ λίθο, δημοσιεύτηκε πληρέστερα εἴτε ἀπό τόν Γεώργιο Σωτηριάδη[14] εἴτε ἀπό τόν Σπ. Λάμπρο·[15] μᾶς παραδίδονται τά ἀκόλουθα κείμενα:

12. Βλ. σχετικά Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ. Ἕνα Χρονικό τῆς μονῆς Βαρνάκοβας (χφ1 Μονῆς Βαρνάκοβας): *Κληρονομία* 11 (1979) 380-381, ὅπου καί βιβλιογραφία.

13. Γιά τήν τοπωνυμία βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Μία ἀκόμη μαρτυρία γιά τή βυζαντινή μονή *«τοῦ Κρεμαστοῦ»: Κληρονομία* 12 (1980) 380· Βλ. ἐπίσης P. SOUSTAL - J. KODER, Nikopolis und Kephallēnia [*TIB*, 3]. Wien 1981, 208.

14. Βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΟΥ, Βυζαντηναί ἐπιγραφαί ἐξ Αἰτωλίας: *Ἐπετηρίς Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός»* Ζ' (Ἀθῆναι 1903) 208-215.

15. Βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Ἄννα ἡ Καντακουζηνή, βυζαντιακή ἐπιγραφή ἐξ Αἰτωλίας: *NE* 1 (1904) 37-42.

1. ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ (ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΡΜΟΥ)

[Ἄν] να βασίλισ[σα] Καντακουζ[ηνὴ]
[Παλαιο]λόγου τε – – – – – –

1. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗ, Βυζαντιναί Ἐπιγραφαί ἐξ Αἰτωλίας 215. Βλ. καί ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Ἄννα ἡ Καντακουζηνή 37. Πρβλ. ΑΘ.Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, *Βυζαντινή Αἰτωλοακαρνανία. Συμβολή στή βυζαντινή καί μεταβυζαντινή μνημειακή τέχνη*. Ἀθήνα 1985, 232.

2.ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΝΑΩΝ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΙ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ (ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΡΜΟΥ)

\+ *Ὁ ταξιάρχης τοῦ Μεγάλου Δεσπότου*
καὶ δυσμικῆς φάλαγγος ὁ Πρωτοστράτωρ
ὁ Ζωριανὸς Μιχαὴλ ὧδε, ξένοι,
πολλῶν ἐπεβράβευσε τὴν χορηγίαν,
πρὸς ἀνέγερσιν τοῦ σεβασμίου δόμου.
Ὅθεν ποθοῦντες αὐτὸν ἀπὸ καρδίας
ἐκλιπαροῦμεν τὸν πανάγαθον Λόγον
τούτῳ παρασχεῖν πᾶν ἀγαθ[ὸν] – – –

2. M. BAZIN, *Mémoire sur l' Étolie, Archives des Missions Scientifiques*, 2me Série, t. 1. Paris 1864, 369. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗ, Βυζαντηναί ἐπιγραφαί ἐξ Αἰτωλίας 211 (καί πίν. ἀρ. 1). Πρβλ. ΑΘ. Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, Βυζαντινή Αἰτωλοακαρνανία 224, 229.

3. ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΝΑΩΝ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΙ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ (ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΡΜΟΥ)

[– – τις ο φοιτῶν καὶ πανταπασιν νέος]
[Μιχαὴλ] τὸν δείμαντα τόνδε τὸν δόμον
– – – – – – – καὶ μονοτρόπῳ
Ἀνδριτζιοπούλων – – – τὸν σπόρον (;)
5. *Ποθῶν δὲ τυχεῖν ψυχικῆς σωτηρίας,*
ἤγειρε τοῦτον τὸν σεβάσμιον δόμον
μόχθῳ πολλῷ καὶ πόνῳ καὶ καμάτῳ.
Τὸν γοῦν ἐν πρώτ[οις – – – –, ὦ φίλε,
τὸν καὶ βοηθὸν καὶ μόνον παντεργάτην
10. *[– πατ – – ον] συμπαθῶς – – – –*
πληρῶν τ – – ἄγγελμα τοῦ θείου νόμου
τον – – – [τὸν εκ – ων – – – –
ὅπως [πατάξῃ] τῶν κακῶν μου καὶ φ[αύλων]
– – ν – – – – – τοῖς σεσωσμένοις
15. *ὡς πανάγαθος καὶ φιλάνθρωπος μόνος*

3. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗ, Βυζαντηναί ἐπιγραφαί ἐξ Αἰτωλίας 211 (καί πίν. ἀριθ. 2). Πρβλ. ΑΘ. Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, Βυζαντινή Αἰτωλοακαρνανία 224, 229.

4. ΑΨΙΔΑ ΙΕΡΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ ΝΑΟΥ ΤΩΝ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ

Ποθῶν λαβεῖν κάθαρσιν ἁμπλακημάτων,
Ἀ[νδρι]τζοπουλώνυμος Κοσμᾶς σὺν πόθῳ,
Ἐκ κρηπίδων ἤ[γει]ρα τόνδε τὸν δόμον·
μόνῃ συνάρσει τῶν θείων Ἀρχαγγέλω[ν].
5. *Οἱ γοῦν θέοντες ἐνθαδὶ θέας χάριν,*
Ἀρχιστρατήγων εἰ ποθεῖτε τὴν χάριν,
Κυροῦ Θεοῦ πρώτιστα τὴν εὐσπλαγχνίαν,
εὔχεσθε κἀμοὶ ψυχικῆς σωτηρίας.

4. M. BAZIN, Mémoire sur l' Étolie 369. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗ, Βυζαντηναί ἐπιγραφαί ἐξ Αἰτωλίας 213. Πρβλ. ΑΘ.Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, Βυζαντινή Αἰτωλοακαρνανία 225 (καί πίν. 213). Φωτογραφία τῆς ἐπιγραφῆς εἶχα δημοσιεύσει στή μελέτη μου, Μία ἀκόμα μαρτυρία γιά τή βυζαντινή μονή τοῦ *Κρεμαστοῦ* 382 εἰκ. 5.

Ἀκόμη ψηλότερα, στό φυσικό διαχωριστικό σύνορο Αἰτωλίας μέ τήν Ἀκαρνανία, κοντά στό πέρασμα πού ὁδηγοῦσε παλιότερα στήν Τατάρνα καί στήν Εὐρυτανία, ΒΔ τοῦ χωριοῦ Χαλκιόπουλοι[16] παραδίδεται πάνω σέ τοιχογραφημένη ἐπιφάνεια τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ἐπίγραμμα τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ στή Θεοτόκο· γιά τό ἱστορικό τῆς ἔκδοσης τῆς ἐπιγραφῆς ἔχω ἀναφερθεῖ καί σέ παλαιότερη ἀνακοίνωσή μου.[17] Τό κείμενό της εἶναι τό ἀκόλουθο:

III. ΑΓ. ΑΝΔΡΕΑΣ, ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΙ ΒΑΛΤΟΥ

[Γυνή, ζύμη, βέλτιστε] καὶ σάτα τρία
ἔχουσιν ἐξήγησιν ἀκριβεστάτη[ν]
ἀλ[λη]γο[ροῦ]σι τοὺς κεκρυμ[μ]ένους λόγους.
Γ[υνὴ μὲν ἐστὶ προσ]φυῶς ἐ[κκλησία],
[Ζύμ]η δὲ θεῖος [καὶ θεό]γραφος λόγος
Ὅλην συνεξύμωσε τὴν [ψυχῶν] φύσιν
Τὸ γοῦν [σά]τ[ον πέφυκεν] χ[οί]ν[ι]κ[ε]ς δύ[ο]

— ΑΘ.Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, Βυζαντινή Αἰτωλοακαρνανία 315, 316. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Τό πρόγραμμα ἔρευνας τῆς βυζαντινῆς τοπογραφίας τῆς κοιλάδας τοῦ Ἀχελώου: *Πρακτικά Α' Ἀρχαιολογικοῦ καί Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας*, (Ἀγρίνιο 21-23 Ὀκτωβρίου 1988), Αγρίνιο 1991, 324 σημ. 57. Ἐκτός ἀπό τήν ἀποκατάσταση τῆς ὀρθογραφίας, ὁ τελευταῖος στίχος στήν ἔκδοση Παλιούρα ἔχει τή μορφή: «Τοῦτο..... καί σάτον.....». Ὁ Παλιούρας (ὅ.π. 316 σημ. 10) παραπέμπει στήν ἔκδ. MILLER.

IV. ΑΡΤΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΧΩΡΑ

Στήν Ἄρτα ἐπίσης καί στήν περιοχή της μᾶς παραδόθηκαν ἐπιγραφικά κείμενα πού παρουσιάζουν ὁπωσδήποτε μεγάλο ἐνδιαφέρον γι' αὐτή τήν ἔρευνα. Καί πρῶτα πρῶτα ἡ ρυθμική ἐπιγραφή τῆς Παρηγορήτισσας, στήν πλήρη δημοσίευσή της ἀπό τόν Ὀρλάνδο:

1. ΠΑΡΗΓΟΡΗΤΙΣΣΑ

Κομνηνοδούκας δεσπότης Νι[κηφ]όρος
Ἄννα βασίλ[ισσ]α Κομνην[οδούκαινα;]
Κομνηνόβλαστος δ[εσπότης Θ]ωμᾶς μέγας
Κομνην[οὶ Ἑλ]λάδος α[ὐτάνακτες]
ἢ *Κομνην[ῶν κ]λάδος ἀ[γγελωνύμων]*

1. W.M. LEAKE, *Travels in Northern Greece*, 1. London 1835 (φωτοτ. ἀνατ. Amsterdam 1967), 204. Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου...*, Α'. Ἀθῆναι 1856 (καί φωτοτ. ἀνατ. 1969), 113 ὑποσημ. 1 ΑΡΧΙΜ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Iz. Rumelij.* St. Petersburg 1889, 471 σημ. 1 καί πίν. VI. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗ, Περιηγήσεις ἀνά τήν Ἑλλάδα: *ΔΧΑΕ* Γ (1903) 76. G. MILLET, *L' école grecque dans l' architecture byzantine*. Paris 1916 (φωτ. αν. *Var. Repr.* 1974) 9 σημ. 2. ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης: *ΑΔ* (1919) 78.

16. Βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Μία ἀκόμη μαρτυρία 387-388.

17. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Τό πρόγραμμα ἔρευνας τῆς βυζαντινῆς τοπογραφίας τῆς κοιλάδας τοῦ Ἀχελώου: *Πρακτικά Α' Ἀρχαιολογικοῦ καί Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας* (Ἀγρίνιο, 21-22-23 Ὀκτωβρίου 1988), Αγρίνιο 1991, 324 σημ. 57.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης*. Ἐν Ἀθήναις 1963, 154. Ὁ Ὀρλάνδος παραθέτει (153 σημ. 2-7), ὅλες τίς προγενέστερες ἐκδόσεις καί σχολιάζει ἀπό ἱστορική ἄποψη τίς νέες προτάσεις γιά τήν ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς (ὅ. π. 154-160).

2. ΚΑΤΩ ΠΑΝΑΓΙΑ

\+ *Πύλας ἡμῖν ἄνοιξον, ὦ Θ(ε)οῦ μ(ῆτ)ερ,*
τῆς μετανοίας, τοῦ φωτός οὖσα πύλη.

2. ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ μονή τῆς Κάτω Παναγιᾶς: *ABME* Β' (1936) 86-87. D.M. NICOL, *The Despotate of Epiros*. Oxford 1959, 201 (ἑλλ. μτφρ. Π. ΛΕΥΚΑ, 171).

Στό ναό τῆς Πόρτα Παναγιᾶς, πού, ἄν καί βρίσκεται ἔξω ἀπό τά γεωγραφικά ὅρια πού ἐξετάζουμε, προέρχεται ἀπευθείας ἀπό τό πολιτιστικό περιβάλλον τῆς Ἄρτας καί μοιάζει καταπληκτικά μέ τό καθολικό τῆς Κάτω Παναγιᾶς - τό πρότυπό του - σώθηκε ἡ ἀκόλουθη πλίνθινη, ἐμμετρη ἐπιγραφή:

\+ *Ἐκ βάθρων / σῶον, πάναγνε / στομεν δόμον, πόνιμα ἱερόν*

ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ μονή τῆς Κάτω Παναγιᾶς: ABME Β' (1936).

\+ *Ἐκ βάθρων / σω/ν πάναγνε ιστω / [με]ν δόμον*

Γ. ΒΕΛΕΝΗ. Σχόλια καί παρατηρήσεις σε πολύστιχες πλίνθινες ἐπιγραφές (Θεσσαλονίκη 1989 – πολύγρ. ἐγρασία ὑπό ἐκτύπωσιν –): *Ἀφιερωματικός τόμος πρός τιμήν τοῦ καθηγ. Ν.Β. Δρανδάκη*. Εὐχαριστῶ τόν καθηγ. Γ. Βελένη πού μοῦ ἐπέτρεψε νά χρησιμοποιήσω τήν ἀδημοσίευτη ἀκόμη μελέτη του.

Τέλος, οἱ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές ἀπό τή Μονή τῶν Βλαχερνῶν, πού δημοσιεύτηκαν ἐπίσης ἀπό τόν Ὀρλάνδο:

3. ΜΟΝΗ ΒΛΑΧΕΡΝΩΝ

Ἀδελφεὸν τὸ χρῆμα τοῦτο τοῦ τάφου
– – – – – – – – – – – –
ἡ ψαλμικὴ κέκραγε τοῦ Δα(υί)δ λύρα
– – – – – – – – – – – – –
πλὴν οὐκ ἀπεικὸς οὐ [δε] τῇ φύσει ξένον
– – – – – – – – – – – – –
κἂν πικροδακρύφυρτος ἐστὶν αἰτία
– – – – – – – – – – – – –
μήτηρ γὰρ ἡμῖν μία καὶ νηδὺς μία
εἰς φῶς πα[ρῆξε] – – – – – – –
ἡ βασίλισσα Δούκαινα Θεοδώρα
– – – – – – – – – – – – –
ἐν φιλότητι γνησιοστοργουμένη
– – – – – – – – – – – – –
Γῆ καὶ τάφος χωρεῖ με διπλῷ τῷ μόρῳ
– – – – – – – – – – – –
ἀρχαῖς ἀναλογοῦντος ἡμῖν τοῦ τέλους
– – – – – – – – – – – – –
καὶ κατάλληλον τοῦ Θεανθρώπου φέρω
σ. – – – – – – – – – – – –
ἑνὸς γένους δήλωσις, ἁγνείας μιᾶς
ἡ – – – – – – – – – – – –
τὸ ψαλμικὸν πρόασμα τοῦ Δα(υί)δ μέλος

ὡς – – – – – – – – – – – –
ὡς ταυτοκοιτάσαιμι τῇ τάφου κλίνῃ
ζω – – – – – – – – – – – –
κατὰ μόνας οἰκήσομεν τῶν πνευμάτων
Σω – – – – – – – – – – – –
ἀνεσπέρου, γῆς κοιλίᾳ τῆς πανδόχου
Εω – – – – – – – – – – – –
φαεινόμορφος τῷ πρὸς ἀέρα δρόμῳ
ηξ – – – – – – – – – – – –

3. SP.P. LAMBROS, *Collection de romans grecs.* Paris 1880, XLIII. ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, *Δοκίμιον ἱστορικῆς τινός περιλήψεως τῆς ποτε ἀρχαίας καί ἐγκρίτου Ἠπειρωτικῆς πόλεως Ἄρτης καί τῆς ὡσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης.* Ἐν Ἀθήναις 1884 (φωτ. ἀνατ. Ἄρτα 1986), 367-368. ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, Βυζαντιακή ἐπιγραφή ἐκ τῆς παρά τήν Ἄρταν μονῆς τῶν Βλαχερνῶν: *NE* 15 (1921) 26. ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *ABME* Β' (1936)13-14 (καί εἰκ. 41). Βλ. ἐπίσης Γ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗ, Κομνηνοδουκάδες τῆς Ἠπείρου (καί «τοῦ Κουτρούλη ὁ γάμος»): *Χαρίστειον Σεραφείμ Τίκα.* Θεσσαλονίκη 1984, 307-319 (γενικά ἱστορικά θέματα).

3Α. + τὸ μαρτ[ύριον.....
βροτῶν τῷ λαι κ.... [μα]
θεῖν θέλεις, ὁ λίθος οὗ[τος...
ματος τῆς.....

3Α. ΑΡΧΙΜ. ΑΝΤΩΝΙΝΟΥ, *Iz Rumelij.* St. Petersburg 1886, πίν. VI. G. MILLET, L'école grecque dans l'architecture byzantine. Paris 1916, 9 σημ. 1. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *ABME* Β' (1936) 47-48 (καί εἰκ. 42Α τῆς σ. 45 καί εἰκ. 43 τῆς σ. 46).

3Β. .....ιέσωσι καὶ βιώσκου[σι. . . .
.....τροφυεῖς συγκαλύπτεσ[θαι. . .
.....ους μένοντα τοῦ πόρρο. . . .
.....νος αὐτοῦ Μανουὴλ αὐτοκρ[άτωρ

3Β. Ὅ. π. καί ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *ABME* Β' (1936)47 (καί εἰκ. 42Β τῆς σ. 45)

3Γ. ...ζω]οδότης ἦν κέκ[ληκε.....
.....κοὴ τὸ σῶμα καὶ χεῖ[ρες...
... τῆς εὔκλειαν ης.....

3Γ. Ὅ. π. καί ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *ABME* Β' (1936) 48· βλ. καί εἰκ. 42Γ τῆς σ. 45.

3Δ. ...Μιχα]ὴλ δ[εσπότης
....ς ὁ Πετραλήφας, ἡ δ' ἁπλ....
...εὐψύχου θάρρους ἀρηί[φιλ....
.....οτέρου δίκην.....

3Δ. Ὅ. π. καί ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *ABME* Β'(1936) 48· βλ. καί εἰκ. 42Δ τῆς σ. 45.

3Ε. .....ον περικλυτῶν σθένει, περο.....
...πεν]θερὸς μέγας ἄναξ, ἐπὶ δ' ἀδελφῇ γ[αμβρὸς..
...κης δεσπότης δυσμοκράτωρ, τοῖον π.....

. . . . . διος ὡς θαυμασία, ἡ δ' ἡλικία κ. . . .
. . . ἆθλον ἠνδρειωμένον, μειλίχιον τὸ π. . . . . .
. . . η ἐκεῖνος ὡς δὲ καὶ τόσος, γένος π. . . . . .
. . . ος τῷ ξίφει, καὶ τόνδε λοῖσθον ἐκ λίθου πει. .
. . . ειόβιον, σαλπιγγίσαντος ἐσχάτως ἀρχαγγ[έλου
. . . Δημη]τρίου μάρτυρος ἄλλων ἁγί[ων], τῶν εὐαρέστω[ν.

3Ε. Ὅ. π. καί ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *ΑΒΜΕ* Β' (1936) 48· βλ. καί εἰκ. 42 τῆς σ. 45.

Κοντά στήν Ἄρτα στό χωριό Βουλγαρέλλι (σημ. Ἅγ. Δημήτριος)[18] μᾶς παραδόθηκε ἡ κτητορική ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, πού σύμφωνα μέ τήν παρατήρηση τοῦ Σπ. Λάμπρου «εἶναι μεν καταλογάδην γεγραμμένη, ὅμως διακρίνονται ἐν τῷ σωζομένῳ μέρει οἱ χολίαμβοι ἐξ ὧν συνέκειτο».[19] Ἔχει δέ τό κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς μέ βάση τή δημοσίευση τοῦ Ὀρλάνδου, συμπληρωμένο σέ ὁρισμένα σημεῖα,[20] ὡς ἑξῆς:

4. ΠΑΝΑΓΙΑ ΒΕΛΛΑΣ (ΒΟΥΛΓΑΡΕΛΙ)

Ναὸς ἅ[γιος – – – – – – –
[εὐ κλ] έος τὸ συ – – – – – – –
εἰς ὄνομα τέθητο τῆς Θεοτόκου
εἰς κλῆσιν συνήρμοστω τῆς [Παν]υμνήτου
Τὸν δόμ[ον ἐ δείματο Τ]ζιμισκὴς πέλω
σὺν τῇ συνεύνω τῇ ταπεινῇ Μαρία
οὐ μὴν οὗτοι ζήλω[ται – – ν αἰσίως
πυκνοῖς ἀναλλώμασιν εἰς κάλλος τόσον
καθωραΐσας εἰκόν[ων τεχνουργίᾳ]
Βρυένις ὃς ἐξισοῦσθαι τῶν ἀνωτά[των]
– – – τος τῶν πάντων, Δέσποινα, κάμ[ε
τά τῶν ἀνελο[μένων – – – – –
τὸ σμῆνος ἅπαν τῶν δικαίων, ἀξίων.
Ἀλλ' ὦ θρόνε, προκ – – – – – – –
[Πανάχρα]ντε τοῦ μόνου βασιλέως
παράσχε τοῖς τλήμοσιν ἀμφοῖ[ν – – –
[ἀμπλακημάτων λύσιν καὶ π]άσης βλάβης
ἀντὶ δὲ τούτου τοῦ τρισολβίου δόμο[υ
[αὐτοὺς καταξίωσον τὰς α]ἰωνίους
μονὰς δικαίων εἰς Ἐδὲμ τὸ χω[ρίον
σκηπτροκρα[τού]ντων τῶν δυτικῶν φρουρίων
Νικηφόρου, Ἄννης [τε – – – – – –
Κομνηνοφυῶν δεσποτῶν ἀϊδοίμων

Ἔτους [ς ψοη']ἰνδ(ικτιῶνος) Θ'

18. Βιβλιογραφία γιά τό μνημεῖο βλ. στό βιβλίο τοῦ Κ. ΤΣΟΥΡΗ, *Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος*. Καβάλα 1988, 322. Εὐχαριστῶ καί ἀπό τή θέση αὐτή τόν κ. Πύρρο Παπαδημητρίου, ὁ ὁποῖος μοῦ παραχώρησε φωτοτυπία τοῦ μεταγραμμένου, ἀπό τόν πατέρα του Γ. Παπαδημητρίου, κειμένου τῆς ἐπιγραφῆς. Ἡ ἀνάγνωση τοῦ μακαρίτη Γ. Παπαδημητρίου, στήν ὁποία βασίστηκε καί ὁ Ὀρλάνδος (Μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου 153, 154), δέν ἀνταποκρίνεται πλήρως στό πραγματικό κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς (βλ. πίν. 6).

19. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Ἡ Παναγία Βελλᾶ πλησίον τοῦ Βουλγαρελίου ἐν Τζουμέρκοις: *ΝΕ* 2 (1914) 292.

20. Δυστυχῶς ἡ ἀπαγόρευση πού ἰσχύει γιά τή φωτογράφηση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ μνημείου δέν μοῦ

4. ΣΠ.Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, Ἡ Παναγία Βελλᾶ πλησίον τοῦ Βουλγαρελίου ἐν Τζουμέρκοις: *NE* Β' (1905) 291. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς ἐν Τζουμέρκοις Παναγίας Βελλᾶς: *NE* 11 (1914) 319. ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου. Ἡ Κόκκινη Ἐκκλησία (Παναγία Βελλᾶς): *HX* 2 (1927) 164-167 (βλ. καί εἰκ. 21, ὅπου σχέδιο τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς· πρβλ. πίν. παρέμβλητο μεταξύ τῶν σ. 166-167).

Δέν θά προχωρήσω χρονικά γιά νά περιλάβω σ' αὐτό τό δειγματοληπτικό, ἔτσι κι ἀλλιῶς, ὑλικό, τόσο τήν ἔμμετρη ἐπιγραφή τῆς λάρνακας τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου στά Ἰωάννινα, ἀναλυτικά δουλεμένη ἀπό τόν Λέανδρο Βρανούση,[21] ὅσο καί τήν ἔμμετρη ἐπιγραφή τῆς Borje.[22] Δέν θά ἐπεκταθῶ ἐπίσης σέ περιοχές ἔξω ἀπό τά «φυσικά ὅρια» τοῦ Δεσποτάτου· θά σταματήσω μόνο στήν γνωστή ἐπιγραφή τοῦ Δυρραχίου, ἕνα ὑπέροχο ἔμμετρο ἐπίγραμμα πού δημοσιεύτηκε ξανά πρόσφατα, ἀπό τόν Moikom Zeqo.[23]

V. ΔΥΡΡΑΧΙΟ

Μαθών, θεατά, τίς ὁ πήξας ἐκ βάθρων
τὸν πύργον, ὅνπερ καθορᾷς, κτίσμα ξένον,
θαύμαζε τούτου τὴν ἀριστοβουλίαν.
Παῖς οὗτος ἀνδρὸς εὐτυχοῦς, Ἰω(άννου)
σεβαστοκρατοῦντος, ἄνθους πορφύρας,
Θεόδωρος μέγιστος ἐν στρατηγίαις,
Δούκας Κομνηνός, εὐσθενής, βριαρόχειρ,
Ἐχθρ(ο)ῖς ἀπροσμάχητος, ἀκάμας πόνοις,
ἔτους τρέχοντος ἑξάδι μὲν χιλίων,
σὺν τοῖς ἑκατὸν ἑπταδ[ι]κ[οῖς] ἐγκύκλοις,
τριπλῇ δεκά[δι κ]αὶ μοναπλῇ τριάδι
τρισκαιδεκάτης ἰνδικτιῶνος δρόμου
λῆξιν φέροντος ἐν Θεῷ παντεργάτῃ.

ἐπέτρεψε νά χρησιμοποιήσω φωτογραφίες τῆς ἐπιγραφῆς, τό κείμενο τῆς ὁποίας πιστεύω ὅτι μπορεῖ νά ἀποκατασταθεῖ.

21. Βλ. Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Ἱστορικά καί τοπογραφικά τοῦ Μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων* [Ἐκδόσεις Ἑταιρείας Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν]. Ἰωάννινα 1968, 61-63 (493-496).

22. Βλ. V.J. DJURIĆ, Mali-Grad, Sv. Atanasije y kostyry, Borje: *ZOGRAF* 6 (1975) 42 καί σημ. 21. Τό φαινόμενο τῶν ἔμμετρων ἐπιγραφῶν εἶναι γνωστό στίς γειτονικές περιοχές [βλ. ΘΕΟΧΑΡΗ ΠΑΖΑΡΑ, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι καί ἐπιτάφιες πλάκες τῆς μέσης καί ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου στήν Ἑλλάδα (Δημοσιεύματα του Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου* ἀριθ. 38). Ἀθήνα 1988, 25-26, 28, 35, 40-41] καί στήν Ἀχρίδα [P. MILJIKOVIĆ-PEPEK, *Deloto na zografite Mihailo i Eftihij*, Skopje 1967, 46· I. ŠEVČENKO, JEFFREY FEATHERSTONE, *Two poems of Th. Metochitis* (Brookline Mass. 1981) 10-11, ἤ σέ εἰκόνα τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Struga, V.J. DJURIĆ, *Icônes de Yougoslavie*, Belgrade 1961, 84] καί ἀπομακρυσμένα (τοπικά καί χρονικά) στή Βουλγαρία [V. GJUZELEV - J. KODER, Ein Inschriftliches Grabepigramm des Jahres 1428 in Nesebăr: *Byzantinobulgarica* V (1978) 305-310 = VASIL GJUZELEV, *Forschungen zur Geschichte Bulgariens im Mittelalter. Miscellanea Bulgarica* 3. Wien 1986, 241-246].

Ἐκτός τῶν χρονικῶν ὁρίων πού ἐξετάζουμε τοποθετοῦνται οἱ ἔμμετρες ἐπιγραφές ἀπό γειτονικούς μέ τήν περιοχή μας χώρους, κυρίως ἀπό τήν Καστοριά καί τή Σόφια (βλ. πρόχειρα V. DJURIĆ - A. TSITOURIDOU, *Namentragende Inschriften auf Fresken und Mosaiken auf der Balkanhalbinsel vom 7. bis zum 13. Jahrhundert [Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, 4]* Stuttgart 1986, 23 (Ἅγ. Γεώργιος, Σόφια, 12ος αἰ.), σ. 33 (Ἅγ. Νικόλαος τοῦ Κασνίτζη, Καστοριά, τέλη 12ου αἰ.), σ. 37 (Ἅγ. Ἀνάργυροι, Καστοριά, τέλη τοῦ 12ου αἰ.), σ. 37-38 (Ἅγιοι Ἀνάργυροι, Καστοριά, τέλη τοῦ 12ου αἰ.).

23. Ο MOIKOM ZEQO δημοσιεύει τήν ἐπιγραφή σέ ἄρθρο πού καλύπτει τίς ἀρχαῖες καί μεσαιωνικές ἔμμετρες ἐπιγραφές στήν Ἀλβανία: Monuments antiques et medievaux à inscriptions en verse: *Monumentet* 2 (1986) 36. Ἡ ἐπιγραφή σήμερα, μέ βάση ἔγκυρη πληροφορία πού μοῦ μετέφερε ὁ συνάδελφος Σ. Κίσσας, δέν ὑπάρχει πιά στή θέση της.

— Βλ. A. BOECKH, *Corpus Inscriptionum Graecarum*, IV, 99, ἀριθμ. 8750. Κ.Μ. ΜΕΚΙΟΥ, *Ἱστορία τῆς Ἠπείρου ἀπό ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*. Ἐν Καΐρῳ 1909, 57. Γιά τίς παλαιότερες ἐκδόσεις καί τή σχετική βιβλιογραφία βλ. D.M. NICOL, Despotate 71 καί 75 σημ. 57. Ὁ ΜΟΙΚΟΜ ΖΕQΟ, Monuments antiques et medievaux à inscriptions en verse: *Monumentet* 2 (1986)36, δέν παραθέτει τίς προηγούμενες ἐκδόσεις. Τήν ἔκδοση BOECKH χρησιμοποιοῦν οἱ ΚΩΝ. ΒΑΡΖΟΣ, *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, Β' [*Βυζαντινά Κείμενα καί Μελέται* 20β']. Θεσσαλονίκη 1984, 551-552 σημ. 5, καί ἡ ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ - ΖΑΦΡΑΚΑ, *Νίκαια καί Ἤπειρος τόν 13ο αἰώνα. Ἰδεολογική ἀντιπαράθεση στήν προσπάθεια νά ἀνακτήσουν τήν αὐτοκρατορία* [*Ἑταιρεία Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν*, 7]. Θεσσαλονίκη 1990, 69 σημ. 12· 141, σημ. 215.

Ἂν ὑπολογίσουμε τίς ἔμμετρες ἐπιγραφές σέ μολύβδινες ἐπάργυρες[24] ἤ χρυσές σφραγίδες[25] κι ακόμη ἐκεῖνες σέ ἔργα μικροτεχνίας[26] αὐτῆς τῆς ἐποχῆς καί αὐτοῦ τοῦ χώρου, τότε, νομίζω, πώς τό ὑλικό εἶναι ἀρκετό γιά νά βασιστεῖ κανείς καί νά καταθέσει ἐδῶ τίς πρῶτες του διαπιστώσεις:

α) Ὅλοι σχεδόν οἱ ἐκδότες τῶν ἐπιγραφῶν ἐνδιαφέρθηκαν μόνο γιά τίς ἱστορικές καί τίς προσωπογραφικές πληροφορίες τους· κι ὅταν ἐπιχειροῦν ἀκόμη κάποιες φιλολογικές διορθώσεις δέν προχωροῦν καί δέν ἐνδιαφέρονται γιά τήν ἐπισήμανση τοῦ μοναδικοῦ φαινομένου, τῆς ὕπαρξης δηλ. τόσων ρυθμικῶν ἐπιγραφῶν, οὔτε γιά τό πολιτιστικό ὑπόβαθρο πού ὑποκρύπτεται κάτω ἀπό τή «σημαντική» λειτουργία αὐτῶν τῶν κειμένων.[27]

β) Τό ὑλικό τῶν ἔμμετρων ἐπιγραφῶν στή γεωγραφική αὐτή περιοχή τοῦ Δεσποτάτου, κι ἄν ἀκόμη συγκριθεῖ μέ τό σύνολο τῶν ὑπολοίπων ἐπιγραφῶν ἀπό τή Δυτική Στερεά καί τήν Ἤπειρο, ἀκόμη κι ὡς τά τέλη τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἀναλογικά ὑπερτερεῖ, τόσο σέ ποσοτική ὅσο καί σέ ποιοτική κλίμακα.[28]

---

24. Βλ. G. SCHLUMBERGER, *Sigillographie de l' Empire byzantine*. Paris 1884 (φωτ. ἀνατ. TURIN 1963), 426-427, ἀριθ. 1:

+ σφράγισμα γράφων Μιχαὴλ Δούκα φέρω
σεβαστοκρατοροῦντος εὐθαλοῦς κλάδου+

[Πρβλ. D.M. NICOL, *The Despotate of Epirus*. Oxford 1957, 204 (= μετάφρ. Π. ΛΕΥΚΑ 174). Βλ. ἀκόμα, Κ.Ν. ΣΑΘΑ, *Χρονικόν Ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου, ἤ Ἱστορία Ἀμφίσσης, Ναυπάκτου, Γαλαξειδίου, Λοιδορικίου καί τῶν περιχώρων ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*. Ἀθῆναι 1864 (φωτ. ἀνατ. Ἀθῆναι 1962), 229 καί σχέδ. 2 μετά τή σ. 240:

σφραγίδα τὴν σὴν Μιχαὴλ πρωτοστάτα
πόθεῖ σεβαστὸς Μιχαὴλ ὁ τοῦ Δούκα

[πρβλ. D.M. NICOL, The Despotate 204 (= μετάφρ. Π. ΛΕΥΚΑ 174].

25. Ὅ.π. 210 (= μετάφρ. Π. ΛΕΥΚΑ 178):

+ παρεμβολῇ καθάπερ Ἀγγέλου κύκλῳ

26. Στό δαχτυλίδι τοῦ ἀρραβώνα τῆς Ἄννας, π.χ. διαβάζουμε:

Μνῆστρον Στεφάνου, Δουκικῆς ῥίζης κλάδου,
Κομνηνοφυὴς τ' ἐν χερσὶν Ἄννα δέχου

[βλ. F. BARIŠIĆ, Veridbeni prsten Kraljevića Stefana Duke (Rodoslava Hemanjića): *ZRBI* XVIII (1978) 257 -269].

27. Γιά τήν παλαιοχριστιανική περίοδο ὁ καθηγ. Δ.Ι. ΠΑΛΛΑΣ, Παλαιοχριστιανικές ρυθμικές ἐπιγραφές: *RSBN* 10-11 (XX-XXI) Roma (1973/74) 17-56 (= *Συναγωγή Μελετῶν Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας (Τέχνη - Λατρεία - Κοινωνία)*, τόμ. Β' [ἔκδ. Συλλόγου Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων]. Ἀθήνα 1987-1988, 525-566) εἶχε συνδέσει τό φαινόμενο τῶν ρυθμικῶν ἐπιγραφῶν μέ τό «λογοτεχνικό περιβάλλον τῆς ἐκκλησιαστικῆς τονικῆς ποίησης (ὅ.π. 56).

28. Εἶναι αἰσθητή ἡ ἔλλειψη corpus τῶν παλαιοχριστιανικῶν καί βυζαντινῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ἠπείρου. Γιά τίς κτητορικές ἐπιγραφές ἡ συνάδελφος Σ. Καλοπίση - Βέρτη ἑτοιμάζει εἰδικό μελέτημα, ἐνῶ ἡ Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΑΤΖΑΚΑ, Οἱ δωρητές στίς ἑλληνικές ἀφιερωματικές ἐπιγραφές τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους στήν ὄψιμη ἀρχαιότητα: *Ἁρμός, τιμητικός τόμος στόν καθηγ. Ν. Κ. Μουτσόπουλο γιά τά 25 χρόνια πνευματικῆς του προσφορᾶς στό Πανεπιστήμιο* [Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πολυτεχνική Σχολή, Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων], Α'. Θεσσαλονίκη 1990, 227-267, ἀναφέρεται καί στίς ψηφιδωτές ἀφιερωματικές ἐπιγραφές τοῦ χώρου (ὅ.π. 232, 260).

γ) Σέ σύγκριση καί μέ ἄλλες γειτονικές περιοχές, ὅπως π.χ. τῆς Πελοποννήσου,[29] τῆς Θεσσαλίας[30] καί τῆς σημερινῆς Ἀλβανίας[31] διαπιστώνεται ἐπίσης μιά ποσοτική ὑπεροχή τοῦ ὑλικοῦ αὐτοῦ εἴδους· ὅταν μάλιστα περιοριστεῖ κανείς καί στά ἴδια χρονικά πλαίσια ἡ ὑπεροχή αὐτή εἶναι ἐντονότερα αἰσθητή.[32]

Ἡ παρουσία αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ εἶναι φαινόμενο πού πρέπει, νομίζω, νά μελετηθεῖ κάτω ἀπό τό πρίσμα τῆς ἐπιλογῆς του σ' αὐτή τήν ἀνακοίνωση. Γιατί τό ποιητικό ὑλικό φαίνεται ὅτι καλλιεργεῖται καί ἀναπτύσσεται μέσα σέ κάποιους χώρους καί ἐποχές πού προτιμοῦν τέτοιου εἴδους κοινωνικογλωσσική ἔκφραση. Ἔτσι, νομίζω ὅτι θά τό ἀντιλαμβανόταν ἕνας βυζαντινός «λόγιος» τοῦ 10ου αἰ., ὁ Γρηγόριος Μάγιστρος ἀπό τή Μακεδονία, πού γύριζε ἀπό πόλη σέ πόλη νά συγκεντρώσει Ἐπιγράμματα τέτοιας λογῆς, μέ σκοπό νά τά ἐκδώσει σέ μιά Ἀνθολογία.[33]

Οἱ παραπάνω διαπιστώσεις μᾶς ξαναφέρνουν στό πρόβλημα πού ἀφήσαμε, πρός στιγμήν, στήν ἀρχή στήν ἄκρη. Τώρα ξέρουμε ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μ' ἕνα μεγάλο δεῖγμα ἔντεχνου γραπτοῦ λόγου πού ἄν μή τι ἄλλο μπορεῖ ἀναντίρρητα νά κατατα-

---

29. Βλ. D. FEISSEL - A. PHILIPPIDIS - BRAAT, Inventaires en vue d' un requeil des inscripitions historiques de Byzance, III. Inscriptions du Péloponnèse (à l' exeption de Mistra): *TM* 9 (1985) 283 (20), 287 (25), 288 (26), 288 (27), 289 (28), 289-290 (29), 292-293 (32), 296-297 (38), 278 (40) [γιά τούς 4ο - 6ο αἰ.]· 299-300 (41) [γιά τόν 9ο αἰ.]· 308-309 (51) [γιά τόν 12ο αἰ.]· 319-320 (60) [γιά τόν 13ο αἰ.]· 330-331 (70), 341-343 (79), 342-343 (80) [γιά τόν 14ο αἰ.]· 345-346 (83), 351-352 (89), 353-354 (90), 354-355 (91) [γιά τόν 15ο αἰ.].

30. βλ. ANNA AVRAMÉA - D. FEISSEL, Inventaires en vue d' un recueil des inscriptions historique de Byzance, IV. Inscriptions de Thessalie (à l' exception des Météores): *TM* 10 (1987) 361-362 (3) [γιά τόν 4ο - 5ο αἰ.]· 362-363 (6), 363-364 (7) [γιά τόν 6ο αἰ.]· 368-369 (12), 369-370 (13), 370-372 (14) [γιά τόν 11ο αἰ.]· 372 (15), 372-374 (16) [γιά τούς 11ο - 12ο αἰ.]· 375-379 (18), 377-379 (20) [γιά τόν 13ο αἰ.].

31. Βλ. τό εἰδικό ἄρθρο τοῦ M. ZEQO, Monuments antiques ὅ.π. 35 (7) [γιά τόν 6ο αἰ.] 36 (10) [γιά τόν 13ο αἰ.]· 36 (11, 12) [γιά τόν 14ο αἰ.].

32. Καί ἀπό τόν προηγούμενο αἰώνα γνωρίζουμε ἔμμετρες ἐπιγραφές ἀπό τόν ἴδιο χῶρο:

Λέων ὁ Σεμνὸς Ναυπάκτου Θυηπόλος
τὸν τύμβον ηὐτρέπισεν, ὃν βλέπεις, ξέν[ε],
ὅς, εἰ μὲν ἐν τούτῳ πέσοι, Θεῷ χάρις

(βλ. Π.Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ. *ΑΔ* 28 (1973) Χρονικά 398 καί πίν. 351β). Πρβλ. καί «τμῆμα βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς ἐξ ἰαμβικῶν τριμέτρων» (ὅ.π. 399):

....Σῶ(τερ) Χ(ριστ)έ μου
εὕροιμι φρικτῆς κρίσεως ὥρα σκέπην
θύτη[ς]...

(ὅ π. 399 καί πίν. 352γ).

Ὁ ΛΕΑΝΔΡΟΣ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ ἔθεσε ἐπίσης ὑπόψη μου ἔμμετρη ἐπιγραφή τοῦ 1149 ἀπό τόν Ἅγιο Βαρνάβα κοντά στό χωριό Λοῦρος. Τό κείμενο τοῦ ἐπιγράμματος, σύμφωνα μέ τήν μεταγραφή τοῦ Λ. Βρανούση, ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ζητεῖς μαθεῖν, ἄνθρωπε, τίς ὄνπερ βλέπεις.
σεπτὸν δόμον τέτευχεν ἐξ αὐτῶν βάθρων
Κωνσταντῖνος μάγιστρος Μανιάκης
ἔχων συνεργὸν τὴν γόνων ξυνωρίδα
Βαρνάβαν τε τῆς Μονῆς τὸν προστάτην
ἔτους ϛ Χ Ν ζ' (6657=1149 μ.Χ.).

Ἐκφράζω καί ἀπό τή θέση αὐτή τίς θερμές εὐχαριστίες μου στόν κ. Λέανδρο Βρανούση γιά τήν ὑπόδειξη καί τήν παραχώρηση τοῦ κειμένου.

Ἀλλά ἡ παρουσία τῶν ἔμμετρων ἐπιγραφῶν δέν περιορίζεται κατά τή βυζαντινή περίοδο μόνο στόν ἴδιο χῶρο· χαρακτηριστικό παράδειγμα μπορεῖ κανείς νά ἀναφέρει τήν ἔμμετρη ἐπιγραφή στή Μολυβδοσκέπαστο (βλ. D. M. NICOL, The Churches of Molyvdoskepastos: *ABSA* 48 (1953) 143. Ἡ ἐπιλογή αὐτή ἀπαντᾶται ἐπίσης πολύ ἀργότερα σέ κοσμικά ἔργα (ἀρχοντικά): βλ. πρόχειρα Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Συμβολή στή μορφολογία τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς. Λεύκωμα βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν ἐπιγραφῶν* . Θεσσαλονίκη 1977, 9-10. Ἡ συνήθεια εἶναι καί ἐνδεικτική γιά τίς προτιμήσεις τῶν καλλιεργημένων ἰδιοκτητῶν.

33. Βλ. N.G. WILSON, *Scholars of Byzantium*. London 1983, 138.

γεῖ εἰδολογικά στή λόγια παράδοση τῆς Μεσαιωνικῆς καθ' ὅλου Γραμματείας. Ἀνήκει, θά λέγαμε προχωρώντας ἀκόμη περισσότερο, στά προϊόντα τῆς λόγιας παράδοσης πού δέν παρουσιάζουν μόνο γλωσσική ἀναζήτηση ἤ καί ἐκζήτηση γιά νά διαμορφώσουν μέ τό ὕφος τους τόν ξεχωριστό κώδικα ἐπικοινωνίας, ἀλλά ἡ παρουσία τους ἀνοίγεται στό χῶρο τῆς ποιητικῆς δημιουργίας, πού ἐκφράζει ταυτόχρονα καί τίς ὑψηλότερες ἐπιδιώξεις τοῦ γραπτοῦ κειμένου.

Ἡ ποιητική δημιουργία εἶναι ἔντεχνος λόγος στόν ὁποῖο οἱ ἐπιλογές τοῦ θεματικοῦ πυρήνα καί τῶν ἐκφραστικῶν μέσων δέν μπορεῖ νά εἶναι ἁπλῶς φορμαλιστικοί χειρισμοί ὁποιουδήποτε «συγγραφέα».

Οἱ ρυθμικές ἐπιγραφές τῆς Ἠπείρου κατά τόν 13ο αἰ. ἀνήκουν στήν κατηγορία τῶν ἐπιγραμμάτων μέ τήν ἐπίμονη προσκόλληση σέ μιά «λόγια» παράδοση, πού ἐξελίσσεται ἀργά, καί θά λέγαμε συντηρητικά, μέσα σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, μιά παράδοση πού ἀρέσκεται στό παλαιότερο, τό παρελθοντολογικό, εἴτε πρόκειται γιά τρόπον ἐκφραστικό, εἴτε πρόκειται γιά ἐπιλογή περιεχομένου· γιά τό περιεχόμενο καί τή μορφή μαζί. Ἀλλά καί πάλι ἡ ἐπιμονή σέ παραδομένες φόρμουλες – εἴτε μετρικές εἴτε γλωσσικές – μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ὡς ἐπιδίωξη ὕφους, ὁπότε προσδίδει περισσότερη «λογιοσύνη» στό κείμενο.

Μέ ἄλλα λόγια: τά κείμενα αὐτά εἶναι προϊόντα «λογίων» ἤ «διανοουμένων» πού ζοῦν καί λειτουργοῦν μέσα σέ μιά κοινωνία αὐτῆς τῆς περιοχῆς κι' αὐτῆς τῆς περιόδου, ἀφοῦ καί τό εἶδος τῶν κειμένων δέν μπορεῖ παρά νά νοηθεῖ ὡς ἔκφραση «καθημερινῆς ζωῆς», ὅπως ἔχει σωστά παρατηρήσει τελευταῖα ὁ Στ. Λαμπάκης σέ σχέση μάλιστα μέ τήν παρουσία τῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραμμάτων,[34] εἶδος ἐπιγράμματος στό ὁποῖο ἀνήκει τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὑλικοῦ μας.

Ὁ D. M. Nicol εἶχε διατυπώσει – καί νομίζω ὅτι τά δεδομένα κάτω ἀπό τό πρίσμα τῆς ἄκαμπτης λογικῆς φαινόταν νά τόν δικαιώνουν – ὅτι στό Δεσποτᾶτο «δέν ὑπάρχουν ἐνδείξεις στίς πηγές κάποιας πνευματικῆς κίνησης στήν Ἤπειρο» κατά τόν ιγ' αἰώνα.[35]

Σ' αὐτή τήν γενικότερα σεβαστή ἄποψη τοῦ κατ' ἐξοχήν ἱστορικοῦ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου πρωτοφαίνεται μιά πρώτη θά'λεγα ἐπιφυλακτική προσπάθεια «ἀντιλόγου» ἀπό τόν Εὐάγγελο Χρυσό[36] καί ἀργότερα μιά προσπάθεια πρός τήν ἴδια κατεύθυνση ἀπό μένα τόν ἴδιο.[37] Νομίζω ὅτι ἡ ἐντοπιότητα τῆς παραγωγῆς πολιτιστικοῦ λόγου, καί θά πρέπει ἴσως νά τό πῶ καθαρά, δέν μπορεῖ νά διευκρινισθεῖ ἀπό τήν παρουσία καί μόνο «συγγραφέων» σ' αὐτήν τήν περιοχή. Ἐξαρτᾶται ἀπό τή γενικότερη θεώρηση τοῦ πολιτιστικοῦ περιβάλλοντος πού διαμορφώνει καί ὁλοκληρώνει τόν κοινωνικό περίγυρο – ἔστω τόν «κλειστοῦ τύπου» περίγυρο – καί πού ἐκφράζεται καί μέ ἄλλες ἐκφάνσεις, ὅπως π.χ. εἶναι οἱ ἰδιαιτερότητες τῆς τέχνης του, ἡ ὁποία ἔχω τή γνώμη ὅτι παραμένει ἀκόμα, σάν ὁλότητα, παρά τίς ἤδη ἀξιόλογες προσπάθειες,[38] συνολικά «ἀνεκτίμητη».

---

34. βλ. ΣΤ. ΛΑΜΠΑΚΗ, Πολιτικοκοινωνικά καί καθημερινά ἀπό τά ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα τῶν βυζαντινῶν: *Πρακτικά τοῦ Α' Διεθνοῦς Συμποσίου «Ἡ καθημερινή ζωή στό Βυζάντιο, τομές καί συνέχειες στήν ἑλληνιστική καί ρωμαϊκή παράδοση»* (15-17 Σεπτ. 1988, ΚΒΕ/ΕΙΕ). Ἀθήνα 1989, 603-621.

35. Βλ. D.M. NICOL, Πρόσφατες ἔρευνες γιά τίς ἀπαρχές τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου: *HX* 22 (1980) 47. Ὁ ἴδιος ὅμως στό βιβλίο του *The Despotate of Epiros 1267-1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*. Cambridge 1984, 233-248 ἀφιερώνει εἰδικό κεφάλαιο γιά τήν Ἐκκλησιαστική καί πολιτιστική ζωή τοῦ Δεσποτάτου ἀπό τό 1261 κ.ἑ.

36. Βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΧΡΥΣΟΥ, Ἱστορικά στοιχεῖα γιά τήν Ἤπειρο σέ σημείωμα τοῦ κώδικα Cromwell 11: *HX* 22 (1980) 63. Γιά τό σημείωμα αὐτό βλ. ἀκόμη καί A. TURYN, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Great Britain*. Dumbarton Oaks - Washington 1980, 7-11.

37. Βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Μία ἀκόμη μαρτυρία γιά τή μονή τοῦ Κρεμαστοῦ 377 κ.ἑ.

38. Σχετική βιβλιογραφία βλ. σποραδικά στό βιβλίο τοῦ Κ. ΤΣΟΥΡΗ, *Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος*. Καβάλα 1988. Βλ. ἀκόμη Β. ΚΑΤΣΑ-

Μέσα σ' ένα τέτοιο περιβάλλον κινεῖται ὁ ἀνώνυμος δημιουργός τῶν ἐπιγραμμάτων μας. Εἶναι ὁ «διανοούμενος»[39] πού συμπλέει, ὡς 'λειτουργική' προσωπικότητα μέ τήν ὕπαρξη τῆς πόλης καί δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ ἔξω ἀπ' αὐτήν» ἤ εἶναι ἁπλῶς ὁ «λόγιος»;[40] ὁ literati ἤ real literati;[41] ὁ active writer ἤ ὁ positiv literati;[42]

Στά ἐρωτήματα αὐτά δέν μπορεῖ νά δοθεῖ ἀμέσως ἀπάντηση. Θά ἐπιχειρήσουμε πρῶτα νά ἀνιχνεύσουμε τά στοιχεῖα πού προσδιορίζουν καλύτερα τήν παρουσία τῶν κειμένων.

Δέν εἶναι τυχαῖο τό γεγονός ὅτι τά ἐπιγράμματα πού παραθέσαμε πιό πάνω βρίσκονται στά πιό σημαντικά ἐκκλησιαστικά ἤ μοναστικά ἤ καί στρατηγικά κέντρα τοῦ Δεσποτάτου, ὅπως ἐπίσης τό γεγονός ὅτι μέ τήν παρουσία τους συνδέονται ὀνόματα ἀπό τήν ἀνώτερη κοινωνική τάξη τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά δέν εἶναι τυχαῖο καί τό γεγονός ὅτι τά κείμενα βρίσκονται μέσα ἤ κοντά στά «μεγαλύτερα» κέντρα τῆς ἐποχῆς [Ναύπακτος, Θέρμος, Ἄρτα, Ἰωάννινα (ἀργότερα), Δυρράχιο γιά νά μήν προχωρήσουμε στή Θεσσαλονίκη].[43] Ὑπάρχει μιά χτυπητή ἐξαίρεση· ἡ ἐπιγραφή στό σπήλαιο Ἁγ. Ἀνδρέα κοντά στό χωριό Χαλκιόπουλοι.[44] Αὐτή ἡ ἐξαίρεση ἔχει, πιστεύω, τήν ἐξήγησή της.

Τό ἐπίγραμμα στόν Ἅγ. Ἀνδρέα-σπηλαιώδη ναό-ἀσκηταριό- γραμμένο στήν τοιχογραφημένη ἐπιφάνεια τοῦ Ἱεροῦ, τοιχογραφίες πού πρέπει νά χρονολογηθοῦν στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.,[45] εἶναι ἕνα εὐρύτατα διαδεδομένο ἐπίγραμμα στό Βυζάντιο καί σώζεται σέ πολλά χειρόγραφα.[46]

Αὐτό τό ἐπίγραμμα μεταφερμένο σ' αὐτόν ἐδῶ τόν χῶρο μπορεῖ νά δείξει τό βαθμό «λογιοσύνης» τοῦ ἀσκητῆ, πού θά κουβαλοῦσε ὁπωσδήποτε μαζί του μερικά χειρόγραφα, ἴσως τῆς προσωπικῆς του βιβλιοθήκης, ἀπό ἐκεῖνα τά χφφ πού εἶναι ἀλήθεια δέν προσέξαμε ὥς τώρα πῶς γινόταν ἡ διακίνησή τους μέσα σ' αὐτήν τήν περιοχή, πόσοι καί τί λογῆς ἦταν οἱ κάτοχοι, οἱ παραλῆπτες ἤ γενικότερα οἱ γνῶστες τους.[47] Τό ἐπίγραμμα συνεπῶς στούς Χαλκιόπουλους ἀνήκει στή σφαίρα τοῦ «λο-

---

ΡΟΥ, 'Από τήν καθημερινή ζωή στό «Δεσποτᾶτο» τῆς Ἠπείρου 632 σημ. 2. Γιά τίς ἀρχές τῆς ἀρχιτεκτονικῆς «σχολῆς» τοῦ Δεσποτάτου βλ. G. VELENIS, Thirteenth - century Architecture in the Despotate of Epirus: The Origins of the School: *Πρακτικά Συμποσίου: Studenica et l' art byzantin autour de l' année 1200 (8-12 Σεπτ. 1986), Colloques scientifiques de l' Académie Serbe des Sciences et des Arts*, τόμ. XLI (Classe des Sciences historiques, τόμ. 11). Beograd 1988, 279-284.

39. Γιά τόν ὅρο «διανοούμενος» στή βυζαντινή κοινωνία βλ. I. ŠEVČENKO, Society and Intellectual Life 69 κ.ἑ. Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 156.

40. Βλ. Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 157 καί 159 σημ. 22.

41. Βλ. Α. KAŽDAN, *GOThR* 27 (1982) 83 κ.ε. Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 156.

42. Βλ. M. MULLET, Aristocracy and Patronage 173 κ.ἑ. Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 156 σημ. 7.

43. Βλ. J. -M. SPIESER, Inventaires en vue d' un recueil des inscriptions historiques de Byzance: *TM* 5 (1973) αριθ. 15, 16, 29. Βλ. καί Γ. ΒΕΛΕΝΗΣ, Σχόλια καί παρατηρήσεις σέ πολύστιχες πλίνθινες ἐπιγραφές [ὑπό ἔκδοσιν].

44. Βλ. ΑΘ. Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, Βυζαντινή Αἰτωλοακαρνανία 315. Βλ. καί Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Τό πρόγραμμα ἔρευνας 251 σημ. 52.

45. Γιά τά χρονολογικά προβλήματα βλ. τώρα καί τό σχετικό ἄρθρο τοῦ Σ. ΚΙΣΣΑ, πού δημοσιεύεται σ' αὐτόν τόν τόμο.

46. Ἐκτός τῶν χφφ πού σημειώνουν οἱ ἐκδότες τοῦ ἐπιγράμματος ἄς προστεθοῦν καί τά χφφ: Ζάβορδας 95 <παλιά ἀρίθμηση 309> (βλ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ, *Τό Λεξικό τοῦ Φωτίου. Χρονολόγηση - χειρόγραφη παράδοση [περιοδ. Ἑλληνικά, παράρτημα* 17]. Θεσσαλονίκη 1967, 64· βλ. καί σημ. 4. Μετεώρων 91 (βλ. *Τά χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τάς μονάς τῶν Μετεώρων, ἐκδιδόμενος ἐκ τῶν καταλοίπων Νίκου Α. Βέη*, τόμ. Α'. Ἀθῆναι 1967, 123 (χφ 91, 13, φ. 17α). Ἰβήρων 189 (βλ. ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, Β'. Ἐν Κανταβριγίᾳ τῆς Ἀγγλίας 1900, 53). Ἰβήρων 329 (ὅ.π., 85 καί 87).

47. Βλ. τώρα καί τή σχετική ἀνακοίνωση τοῦ D. REINSCH πού δημοσιεύεται σ' αὐτόν τόν τόμο.

γίου» πού ἐκφράζεται ἐδῶ μέ τή λειτουργική συμβολική χρήση.

Στήν περίπτωση ὅμως τῶν ἐπιγραμμάτων τῆς Μόκιστας τά πράγματα εἶναι πολύ πιό καθαρά. Ἔχουμε νά κάνουμε μ' ἕναν περιορισμένο κύκλο «διανοουμένων» μέ ἐπίκεντρο ἕναν ἐπώνυμο «λόγιο», τόν Κοσμᾶ Ἀνδριτζόπουλο καί τήν παρουσία σ' αὐτή τήν κλειστή κοινότητα ἑνός «διανοούμενου», τοῦ Μιχαήλ Ζωριανοῦ, ἐκφραστῆ ἐπίσης μιᾶς τάξης πού χαρακτηρίζει καί τόν κύκλο.[48]

Τό παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ κύκλου τῆς Μόκιστας, ἄν καί μοναδικό, τόσο καθαρά προσδιορισμένο σέ ὁλόκληρο τό χῶρο τοῦ «Δεσποτάτου» ἀποτελεῖ, ἴσως, κι ἕνα προσδιοριστικό ὑπόδειγμα ἑρμηνείας τῆς δομῆς καί λειτουργίας τοῦ «κύκλου τῶν διανοουμένων» στίς περιοχές μέσα ἤ γύρω ἀπό τά μεγάλα κέντρα τῆς Ναυπάκτου, τῆς Ἄρτας καί – ἀργότερα – τῶν Ἰωαννίνων, μέ ἐπίκεντρο κάποιον «λόγιο» – πυρήνα τοῦ κύκλου καί τήν παρουσία τῶν στοιχείων «πόλη» καί «διανοούμενοι», ἔστω

Πρβλ. τίς διαπιστώσεις τοῦ ΑΠ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΥ, Books and Bookmen in the 14th. c.The Epistolographical Evidence [ὑπό τήν ἐκτύπωσιν, βλ. σημ. 9 ἐδῶ].

48. Γιά τόν Κοσμᾶ Ἀνδριτζόπουλο βλ. Κ. KRUMBACHER *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς λογοτεχνίας* (μετάφρ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗ), τόμ. Β' 446 σημ. 4. Βλ. ἐπίσης *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, τεῦχ. 1. Wien 1976, 88. Ὁ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ [*NE* 3 (1906) 474-476] ἐξέδωσε τήν «πρόρρησιν τοῦ Ἀνδριτζοπούλου», ἕνα χρησμολογικό κείμενο μέ θέμα τήν κατάλυση τοῦ Βυζαντίου καί τήν ἔλευση τοῦ Ἀντιχρίστου. Ὁ Κοσμᾶς Ἀνδριτζόπουλος εἶναι ὁ λόγιος δημιουργός τοῦ ἐπιγράμματος στό παρεκκλήσι τῶν Ταξιαρχῶν (ἀριθ. 4 ἐδῶ) στή Μόκιστα, ἀλλά καί μέ πολλή πιθανότητα ὁ δημιουργός ὅλων τῶν ἔμμετρων ἐπιγραφῶν πού βρέθηκαν στόν ἴδιο χῶρο.

Μέ τό πρόσωπο τοῦ Μιχαήλ Ζωριανοῦ, πού ἐμφανίζεται - ἐκτός ἀπό τίς ἐπιγραφές τῆς Μόκιστας καί στόν κωδ. Baroc. gr. 29 τῆς Bodleian Library [βλ. H.O. COXE, *Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae pars prima recencionem codicum Graecorum continens*, I. Oxford 1853 (φωτοτ. ἀνατ. 1969, 46-47], ἀσχολήθηκαν: Ὁ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, Βυζαντηναί ἐπιγραφαί ἐξ Αἰτωλίας: *Ἐπετ. Φιλολ. Συλλόγου «Παρνασσός»* Ζ' (1903) 213-214. Ὁ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Πρόχειρον σημείωμα περί Μιχαήλ Ζωριανοῦ: *Ἐπετ. Φιλολ. Συλλόγου «Παρνασσός»* Ζ' (1903) 216-221· Ὁ ΙΔΙΟΣ, Μιχαήλ Ζωριανός καί ὁ βαροκκικός κῶδιξ 29: *Ἐπετ. Φιλολ. Συλλόγου «Παρνασσός»* Η' (1904) 63-64.

Ἡ ἐμφάνιση τοῦ Ζωριανοῦ στόν κώδ. Barocc. gr. 29 καί ἡ θεώρησή του ἀπό τόν Coxe ὡς βιβλιογράφου συνετέλεσε, ὥστε ὁ Μιχαήλ νά περιλαμβάνεται ὡς σήμερα στούς βυζαντινούς κωδικογράφους [βλ. M. VOGEL - V. GARDTHAUSEN, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*. Leipzig 1909 (φωτ. ἀνατ. Hildesheim 1966), 312· πρβλ. ERNST GAMILLSCHEG - D. HARLFINGER, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, τεῦχ. 1, μέρος Α'. Wien 1981, 151 (ἀρ. 280), τεῦχ. 1, μέρος Β'. Wien 1981, 118 (ἀρ. 280)] καί μπορεῖ, ἀφοῦ ὑπάρχει κάτι γραμμένο ἀπό τό χέρι του, νά περιλαμβάνεται ἀνάμεσά τους. Καθώς ὅμως ὁ κώδ. Barocc. gr. 29 διασώζει μικρογραφίες (βλ. I. HUTTER, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften, Oxford Bodleian Library*, τόμ. I. Stuttgart 1977, 104-105 καί πίν. 396-397, 402-405) ὁ Μιχαήλ θά πρέπει νά θεωρηθεῖ καί μικρογράφος; Ὁπωσδήποτε ὁ Μιχαήλ Ζωριανός εἶναι κτήτορας τοῦ διακοσμημένου Εὐαγγελίου, ὅπως ὑπέθεσε ἤδη ὁ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ (πρόχειρον σημείωμα περί Μιχαήλ Ζωριανοῦ 221). Δέν ἀποκλείεται ὅμως ὁ ἴδιος νά ἦταν ὁ *παραγγελιοδότης* τοῦ χειρογράφου, στό ὁποῖο ἔγραψε μέ τό χέρι του καί μέ ἐρυθρό μελάνι «στίχους στούς εὐαγγελιστές Ματθαῖο καί Ἰωάννη. Ἡ περίπτωση τοῦ Ζωριανοῦ, μέ τήν λίγο - πολύ προσδιορισμένη «κοινωνικο-οικονομική του κατάσταση», μπορεῖ νά συσχετιστεῖ μέ ἀνάλογες περιπτώσεις διανοουμένων στό Βυζάντιο, ὅπως ἦταν π.χ. ἡ χαρακτηριστική μορφή τοῦ Βασιλείου Λεκαπηνοῦ, «ἀπό τίς ἰσχυρότερες καί πιό ἐνδιαφέρουσες φυσιογνωμίες τοῦ 10ου αἰώνα», σύμφωνα μέ τά γραφόμενα τῆς ΛΑΣΚΑΡΙΝΑΣ ΜΠΟΥΡΑ (Ὁ Βασίλειος Λεκαπηνός παραγγελιοδότης ἔργων τέχνης: *Κωνσταντῖνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος καί ἡ ἐποχή του* (Β' Διεθνής Βυζαντινολογική συνάντηση, Δελφοί 22-26 Ἰουλίου 1977). Ἔκδ. Εὐρωπαϊκοῦ Πολιτιστικοῦ Κέντρου Δελφῶν, Ἀθήνα 1989, 397, πού «ἀποτελεῖ μιά σπάνια ἐξαίρεση, ἄν ἀναλογιστοῦμε ὅτι τό ὄνομά του ἀναφέρεται σέ τρία χειρόγραφα καί σέ ἕξι ἀφιερωτικά ἐπιγράμματα, τά τρία σέ ἔργα μικροτεχνίας πού σώζονται ὡς σήμερα» (ὅ.π.) Ὡς πρός τίς μαρτυρίες, τό ὄνομα τοῦ Μιχαήλ Ζωριανοῦ ἀναγνωρίστηκε ἀπό τόν Π.Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟ [*Ἑλληνικά* 39 (1988) 164-167] στήν πλίνθινη ἐπιγραφή τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Κυψέλης (Τουρκοπάλουκο).

Ὡς πρός τόν κώδ. Barroc. gr. 29 τίποτα δέν ἀποκλείει τό ἐνδεχόμενο τό χφ αὐτό νά παραγγέλθηκε γιά νά ἀφιερωθεῖ σέ κάποια ἀπό τίς ἐκκλησίες πού ἀνήγειρε μέ ἔξοδά του ὁ Μιχαήλ Ζωριανός. Στό πρόσωπό του πάντως ἀναγνωρίζουμε: α) οἰκονομικό ὑπόβαθρο καί β) πνευματικές ἀναζητήσεις, πού ἐκδηλώνονται, τόσο μέ τήν προτίμησή του στά ἔργα τέχνης, ὅσο καί στή διαιώνιση τοῦ ὀνόματός του μέ τόν ἔμμετρο λόγο. Γιά τή σχέση τοῦ ἐπιγράμματος μέ τούς ἀφιερωτές βλ. τώρα BRUNO LAVAGNINI L'epigramma e il comittente: *DOP* 41 (1987) 339-350.

μέ κλειστό καί περιορισμένο χαρακτήρα.

Τέτοια κέντρα πού προσδιορίζονται μέ τήν παρουσία τῶν τριῶν γνωστῶν «λογίων» τοῦ «Δεσποτάτου»[49] προσδιορίζουν ταυτόχρονα καί τά ὅρια καί τήν ἐμβέλεια τῆς πνευματικῆς ζωῆς στό «Δεσποτᾶτο». Ἡ Ναύπακτος εἶναι τό Νότιο, ἡ Ἀχρίδα τό Ἀνατολικό, ἡ Κέρκυρα τό Δυτικό καί τό Δυρράχιο, ἴσως, τό Βόρειο. Ἔχουμε τά στοιχεῖα νά ὑποστηρίξουμε σήμερα τήν ἄποψη ὅτι αὐτά τά κέντρα «λειτουργοῦν». Ὁ συνάδελφος Σωτήρης Κίσσας ἐρεύνησε ἀρκετά ἱκανοποιητικά τή «λειτουργία» τῶν πολιτιστικῶν δραστηριοτήτων, τόσο τοῦ κέντρου τῆς Θεσσαλονίκης αὐτή τήν ἐποχή, ὅσο καί τῆς ἴδιας τῆς Ἄρτας ἤ ἀκόμη καί τῆς Ναυπάκτου.[50]

Πιστεύω ὅτι τό ἴδιο σχῆμα «λειτούργησε», λίγο πολύ, καί σέ ἄλλα κέντρα. Ὑποπτεύομουν πάντα τίς πόλεις μέ τίς ἕδρες τῶν ἐπισκοπῶν – ἄν παραλείψουμε τά μοναστικά κέντρα πού ἔχουν μιά ξεχωριστή πνευματική ζωή καί λειτουργία.[51]

Ἡ ὑποψία μου αὐτή μπορεῖ ἴσως νά ἐπιβεβαιωθεῖ τώρα μέ μιά παλιότερη ἀνακάλυψη,[52] ἀλλά πού παρουσιάζω μόλις ἐδῶ γιά πρώτη φορά, μιᾶς ἐπιγραφῆς σ' ἕνα ἀπό τά πιό ἀξιόλογα ἐπισκοπικά κέντρα τοῦ «Δεσποτάτου»· πρόκειται γιά τήν γραπτή ἐπιγραφή στήν ἐπισκοπή τῆς Μάστρου, τήν ἕδρα δηλ. τοῦ ἐπισκόπου Ἀχελώου,[53] πού βρίσκεται στό τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τοῦ ναοῦ. Τό κείμενό της, δυστυχῶς, δέν σώζεται ὁλόκληρο. Ἀπό τό κείμενο τῆς μεγάλης – ὅπως φαίνεται – ἐπιγραφῆς, πού περιλαμβάνει 8 σειρές 45 περίπου γραμμάτων, διατηρεῖται καλύτερα ἡ δεξιά πλευρά. Στό σωζόμενο κείμενο διαβάζουμε:

VI. ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΑΧΕΛΩΟΥ

+ *Τὸ*.....*ἀδε]λφοὺς*
.....*στεφ]ηφόρους*
.....*ηφορ*..... *ε*..... *ν πρὸς θρό*
νον βασιλείας ... *δεσπρ[ίνης Ἄν]νας φι[λευσεβε]στάτης με*
5. *γάλης Κομνηνῆς*.....*δεσπ[ό]τῃ Θεοδ[ώ]ρ[ῳ καὶ Κ]ωνσταντίνῳ*
ε[κ μητρό]τητος πάντας [γέ]νει βασιλέω[ν]
Κομνηνὸν Ἀλέ[ξιον] [τόν] δοῦλον σὸν πάντως· εὐειδέστατ[ος] γὰρ
<β[ασι]λείας [ἐσ]χά[της] (;)>

Οἱ μελετητές πού ἀσχολήθηκαν μέ τό μνημεῖο τῆς Μάστρου (Κ.Σ. ΚΩΝΣΤΑΣ, Ἀπαρατήρητα μοναστήρια παραχελωίτιδος: *Νέα Ἑστία* ΝΒ' (1952) 1476-1478. ΓΕΡ. ΚΟΚΚΑΣ, ἄρθρο στήν *Αἰτωλοακαρνανική καί Εὐρυτανική Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 3. Ἀθήνα χ.χ., 866-869· Π.Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τήν Δυτικήν Στερεάν Ἑλλάδα καί τήν Ἤπειρον ἀπό τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος (Βυζαντινά Μνημεῖα*, 2). Θεσσαλονίκη 1975, 11-20· ΑΘ.Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, Βυζαντινή Αἰτωλοακαρνανία 52-53) δέν μνημονεύουν τήν ἐπιγραφή.

Αἰσθάνομαι τήν ἀνάγκη νά εὐχαριστήσω καί ἀπό τή θέση αὐτή τόν καθηγ. Π.Λ. Βοκοτόπουλο, ὁ ὁποῖος μέ ἐπιστολή του συγκατένευσε καί πρός τήν ἁρμόδια Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία, ὥστε νά μοῦ χορηγηθεῖ ἄδεια γιά τή μελέτη τῆς ἐπιγραφῆς. Πρέπει ἀκόμη νά σημειώσω ὅτι ἡ γνωστοποίηση τῆς ὕπαρ-

49. Βλ. Ν.Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ. Οἱ λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου: *ΕΕΒΣ* 27 (1957) 3-62 (= *Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καί Κειμένων*, Β', *Φραγκοκρατία καί Παλαιολόγειοι Χρόνοι*. Ἀθῆναι 1961, 382-454).

50. Βλ. S. KISSAS, Umetnost u Solunu početkom XIII veka i Mileševo slikarstvo, Mileševa u istorij Srpskog Naroda (Mileševa dans l' histoire du peuple Serbe). Beograd 1987, 39-49.

51. Βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Μία ἀκόμη μαρτυρία γιά τή μονή *τοῦ Κρεμαστοῦ* 380 κ.ἑ.

52. Βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Ζητήματα ἱστορίας ἑνός βυζαντινοῦ ναοῦ κοντά στό Εὐπάλιο Δωρίδος: *Βυζαντινά* 10 (1980) 27 σημ. 47.

53. Βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Ἡ θέση τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελώου καί ἡ σχέση της μέ τή «βυζαντινή Πόλη» γύρω ἀπό τό λόφο «Ἐπισκοπή» κοντά στό χωριό «Μάστρον» τῆς Αἰτωλίας: *Ἱστορικογεωγραφικά* 2 (1988) 198-201.

ξης τῆς ἐπιγραφῆς κίνησε τό ἐνδιαφέρον σέ διάφορους «φιλοπερίεργους», οἱ ὁποῖοι ἐπιχείρησαν νά τή διαβάσουν ἐπιτοπίως μέ ἀνορθόδοξους τρόπους καί μέσα, πού τελικά ἔφθειραν ἀκόμη περισσότερο τό δυσανάγνωστο κείμενο.

Ἡ ἐπιγραφή, σέ μαῦρο φόντο μέ λευκά γράμματα πού σέ πολλά σημεῖα ἔχουν ἀπολεπιστεῖ καί παραμένει μόνο τό ἴχνος ἤ ἔχουν σβηστεῖ ἐντελῶς, καταλαμβάνει τόν μεταξύ τοῦ Ν. Ἀγγέλου καί τῆς Θεοτόκου κενό, λίγο ψηλότερα ἀπό τόν κοσμήτη πού διατρέχει τή γένεση τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ καί πάνω ἀπό τήν πράσινου χρώματος ζώνη τοῦ ἀσβεστοκονιάματος. Τό κείμενο ἐγγράφεται σὲ ἀκανόνιστο τετράπλευρο πλαίσιο, διαστάσεων περίπου 1,30 Χ 0,55 μ. Οἱ ἑπτά σειρές (ἡ 8η μόλις διακρίνεται καί περιλαμβάνει μᾶλλον ἐλάχιστες λέξεις τοῦ τέλους) τῆς ἐπιγραφῆς ἐκτείνονται σέ μῆκος γραπτοῦ κειμένου ἀπό 0.95-1.20 μ. καί τό ὕψος τῶν γραμμάτων εἶναι 5-6 ἑκ. τοῦ μέτρου. Οἱ ἀποστάσεις μεταξύ τῶν σειρῶν δέν εἶναι κανονικές οὔτε οἱ κανόνες βάσης τῶν γραμμάτων παράλληλοι· στό δεξιό τμῆμα οἱ ἀποστάσεις μεγαλώνουν καί τό ἄνοιγμα τοῦ ὕψους εἶναι μεγαλύτερο σέ σύγκριση μέ τό ἀριστερό.

Ἀπό τή μορφή τοῦ γονυκλινοῦς δεομένου διατηρεῖται τό προτεταμένο σέ χειρονομία δέησης χέρι του πρός τή Θεοτόκο, ἡ ὀξύληκτη καστανόχρωμη γενειάδα καί μέρος τοῦ περιγράμματος τῶν ὤμων. Ἡ δεόμενη ἀνδρική μορφή φορεῖ λευκό ἱμάτιο πού σχεδιάζεται μέ καστανόχρωμες γραμμές πού παρακολουθοῦνται ἀπό κιτρινωπές πινελιές.

Πρέπει νά σημειώσω ὅτι τά μετρικά προβλήματα πού παρουσιάζουν οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι καθώς καί τά ζητήματα ἀποκατάστασης τοῦ κειμένου θά ἀντιμετωπιστοῦν σέ ἄλλο μελέτημά μου (βλ. σημ. 10 ἐδῶ).

Στήν ἐπιγραφή τῆς Μάστρου ὁρισμένα στοιχεῖα εἶναι ἀρκετά γιά τόν χρονολογικό προσδιορισμό τῆς γραφῆς καί κατά προέκταση τῶν ἐργασιῶν γιά τήν τοιχογράφηση τῆς σύγχρονης μὲ τήν ἐπιγραφή φάσης τῆς διακόσμησης. Ἡ ἐπιγραφή μᾶς μιλᾶ (στίχ. 1) γιά *ἀδελφούς*, (στίχ. 2) γιά *στεφηφόρους*, καί τό περιβάλλον προσδιορίζεται καλύτερα μέ τά ὀνόματα πού ἀκολουθοῦν (στίχ. 5), τόν *Δεσπότη*[54] *Θεόδωρο*,[55] καί, πιθανότατα, τόν ἀδελφό του Κωνσταντῖνο,[56] τοῦ ὁποίου καί ἡ παρουσία στήν περιοχή τοῦ Ἀχελώου φαίνεται γιά τήν σύγχρονη ἔρευνα καλύτερα προσδιορισμένη.[57] Συνδετικός κρίκος ἡ *Ἄννα φιλευσεβεστάτη μεγάλη Κομνηνή* (στίχ. 4), ὅπως μνημονεύεται — μαζί μέ τόν Κωνσταντῖνο — καί στήν α' ἐπιγραφή τῆς μονῆς Βαρνάκοβας.[58] Ἄν συνεκτιμηθοῦν ὅλα αὐτά τά δεδομένα, ἡ ἐπιγραφή τῆς Ἐπισκο-

54. Ἡ ἀναφορά π.χ. τοῦ Θεοδώρου μέ τόν τίτλο τοῦ «Δεσπότη», ὅπως στά νομίσματα πού χρονολογοῦνται πρίν ἀπό τήν ἀναγόρευση ἤ τήν στέψη του (βλ. σχετικά ΑΛΚΜΗΝΗΣ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ - ΖΑΦΡΑΚΑ, *Νίκαια καί Ἤπειρος τόν 13ο αἰώνα. Ἰδεολογική ἀντιπαράθεση στήν προσπάθειά τους νά ἀνακτήσουν τήν αὐτοκρατορία [Ἑταιρεία Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν*, 7]. Θεσσαλονίκη 1990, 72 σημ. 87) χρησιμεύει ὡς terminus ante quem, ὅσο κι ἄν ὁ terminus αὐτός εἶναι δύσκολο νά προσδιοριστεῖ μέ ἀκρίβεια (βλ. γιά τό θέμα αὐτό Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ - ΖΑΦΡΑΚΑ, Συμβολή στό ζήτημα τῆς ἀναγόρευσης τοῦ Θεοδώρου Δούκα: *Ἀφιέρωμα στόν Ἐμμανουήλ Κριαρᾶ, Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου* (3 Ἀπριλίου 1987). Ἔκδ. Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Θεσσαλονίκη 1988, 39-62· πρβλ. ΚΟΣΜΑ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ χρόνος στέψης τοῦ ἡγεμόνα τῆς Ἠπείρου Θεοδώρου Α' Κομνηνοῦ: *HX* 29 (1988-89) 133 κ.ἑ.

55. Προσωπογραφικά γιά τόν Θεόδωρο Δούκα βλ. τώρα στό βιβλίο τοῦ Κ. ΒΑΡΖΟΥ, *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, Β' [*Βυζαντινά Κείμενα καί Μελέται*, 20β]. Θεσσαλονίκη 1984, 548-637, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία στίς σημ. 1. - 250.

56. Προσωπογραφικά γιά τόν Κωνσταντῖνο Δούκα βλ. ὅ.π. 656-664, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία στίς σημ. 1-22.

57. Βλ. G. PRINZING, Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischer Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas, II: *HX* 25 (1983) 50-52 καί 68-70.

58. Ὅπως παρατήρησε ἤδη ὁ Ἀν. Ὀρλάνδος, πρόκειται γιά τήν Ἄννα, κόρη τοῦ Ἰωάννη «Κομνηνοῦ» καί ἀδελφή τῶν Κομνηνοδουκάδων ἀδελφῶν τῆς Ἠπείρου Μιχαήλ Α', Θεοδώρου, Μανουήλ καί

πῆς Μάστρου μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στενότερα στο μεταίχμιο τοῦ α' καί β' τετάρτου τοῦ 13ου αἰ. Αὐτός πού προσπίπτει ἱκέτης στήν ἔνθρονη Θεοτόκο, ὁ Εὐειδέστατος τῆς ἐσχάτης κρίσεως δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἕνας ἀπό τούς ἀνθρώπους τοῦ «κύκλου τῶν διανοουμένων» τοῦ 'Αχελώου, γιατί ὄχι ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντῖνος Δούκας στήν ἐκδήλωση τῆς μετανοίας του πρός τήν 'Εκκλησία.

Ἔχουμε κι ἐδῶ ἕνα ρυθμικό, ὅπως φαίνεται, κείμενο, γραμμένο καταλογάδην, ὅπως στήν περίπτωση τῆς Κόκκινης ἐκκλησιᾶς στό Βουλγαρέλι· ἔχουμε παρουσία προσώπων συγκεκριμένης κοινωνικῆς τάξης· ἔχουμε λόγιο κείμενο. Ποιός εἶναι ὁ δημιουργός του; Εἶναι ὁ λόγιος πού συνοδεύει τόν Κωνσταντῖνο Δούκα αὐτή τήν ἐποχή στόν 'Αχελῶο Νικόλαος ὁ Γοριανίτης, σημαντική μορφή ἀπό γενιά μορφωμένων ἀνθρώπων;[59] Εἶναι ὁ ἐπίσκοπος τῆς πόλεως Εὐστάθιος[60] ἤ ὁ ἴδιος ὁ ἐπιγραμματοποιός μητροπολίτης Ναυπάκτου 'Ιωάννης 'Απόκαυκος;[61]

Ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα δέν ἔχει καί τόση σημασία στήν ἀνάπτυξη τῆς προβληματικῆς πού ἐπιχειρήσαμε. 'Εκεῖνο πού ἔχει τή μεγαλύτερη ἴσως σημασία εἶναι τό ὅτι καί στήν Ἤπειρο τοῦ 13ου αἰ. λειτουργεῖ τό φαινόμενο τοῦ «κύκλου τῶν διανοουμένων», μέ τόν ὁρισμό πού διαρθρώνει ὁ Α. Μαρκόπουλος «ὥστε νά ἀναχωνεύσει καί ἄλλα, μικρότερα ἐνδεχομένως, σύνολα ἀτόμων μέ πλούσια διανόηση ἀλλά μικρή ἤ καί ἀνύπαρκτη γραπτή παραγωγή».[62]

Τίποτα περισσότερο ἀλλά καί τίποτα λιγότερο ἀπό τίς πνευματικές νοοτροπίες τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας πού μεταφέρεται στήν Ἤπειρο καί στήνει τό δικό της πολιτιστικό ἐποικοδόμημα, τό οἰκοδόμημα πού ἐκφράζεται καί μέσα ἀπό τήν τέχνη τοῦ γραπτοῦ λόγου, τοῦ ποιητικοῦ γραπτού λόγου τῶν ἐπιγραφῶν* της.

Κωνσταντίνου, ἡ ὁποία παντρεύτηκε τόν κόμιτα τῆς Κεφαλληνίας Ματθαῖο Orsini (βλ. Μονή Βαρνάκοβας 13). Γιά τήν Ἄννα βλ. προσωπογραφικά καί στό βιβλίο τοῦ Κ. ΒΑΡΖΟΥ, Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, τόμ. Β', 668-669. καί σημ. 1-7.

59. Βλ. Σ.Κ. ΚΙΣΣΑ, Σχόλια σ' ἕνα σιγίλλιο 175-188.

60. Βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ. Ἡ θέση τῆς 'Επισκοπῆς 'Αχελώου 198.

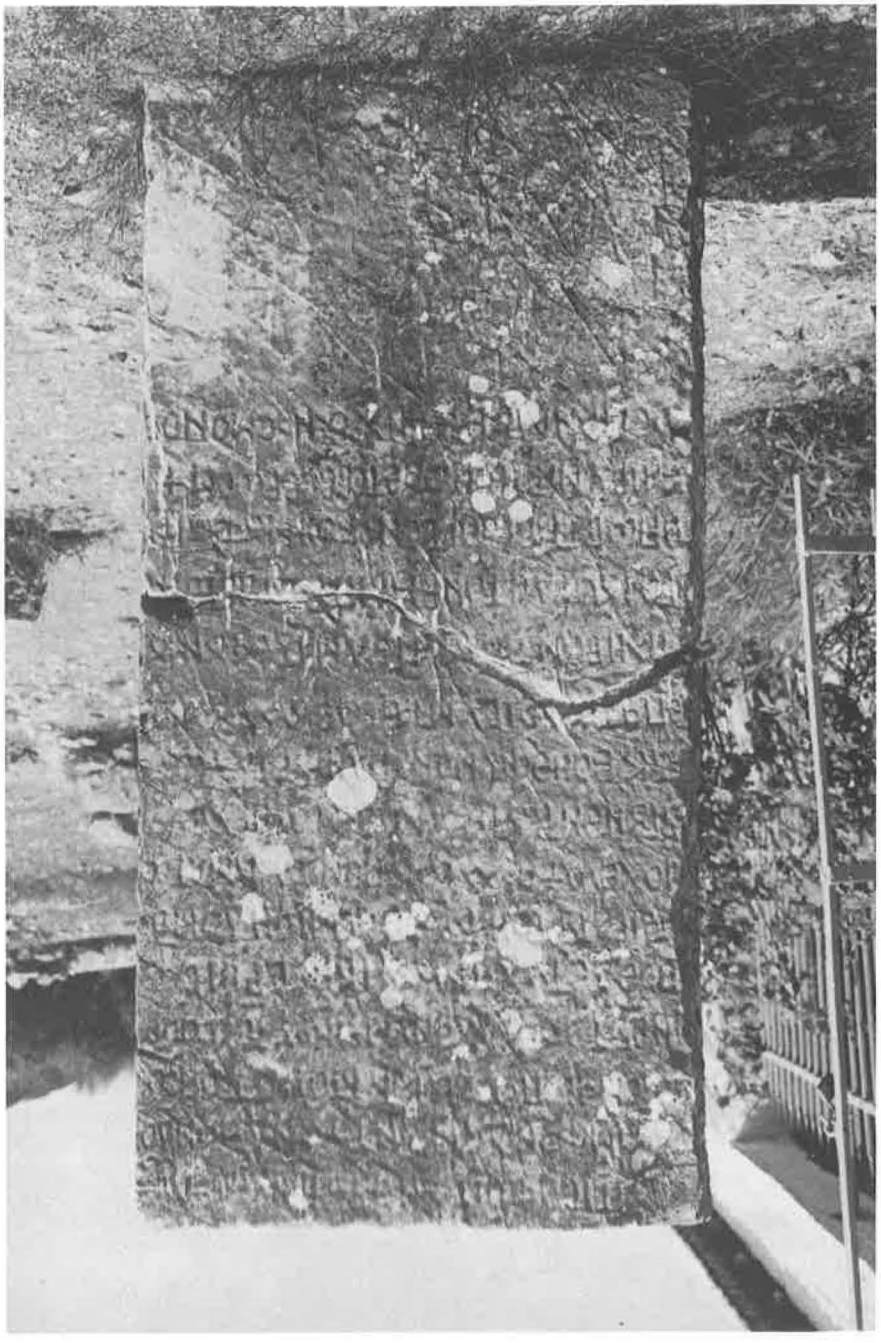
61. Τά ἐπιγράμματα τοῦ μητροπολίτη 'Ιωάννη 'Αποκαύκου βλ. στήν ἔκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ, 'Επιγράμματα 'Ιωάννου τοῦ 'Αποκαύκου: *'Αθηνᾶ* 15 (1903) 463-478. Γιά τό ποιητικό ἔργο τοῦ Αποκαύκου βλ. ἐπίσης Π.Κ. ΠΟΛΑΚΗ, 'Ιωάννης 'Απόκαυκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου (ἀνατύπωσις ἐκ τῆς *Νέας Σιών*). 'Εν Ἱεροσολύμοις 1923, 126-139. ΑΘ. ΚΟΜΙΝΗ, Τό βυζαντινόν ἱερόν ἐπίγραμμα 171. ΚΟΣΜΑ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, *'Ιωάννης 'Απόκαυκος. Συμβολή στήν ἔρευνα τοῦ βίου καί τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου του* [*'Ιστορικές μονογραφίες*, 6]. 'Αθήνα 1988, 108-114.

62. ΑΘ. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 157.

*'Από τίς φωτογραφίες πού συνοδεύουν τό ἄρθρο αὐτό οἱ ὑπ' ἀριθμ. 1 καί 2 προέρχονται ἀπό τό προσωπικό ἀρχεῖο τῆς συναδέλφου Σ. Καλοπίση - Βέρτη καί οἱ ὑπόλοιπες ἀπό τό δικό μου ἀρχεῖο. Στήν κ. Καλοπίση - Βέρτη ὀφείλω θερμές εὐχαριστίες γιά τή διάθεση τῶν δύο φωτογραφιῶν πού ἐλήφθησαν ἀπό τήν ἴδια. Τέλος, ὀφείλω εὐχαριστίες καί πρός τήν Διεύθυνση τῆς 'Εθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Γαλλίας (Παρίσι) γιά τήν παραχώρηση τῶν φφ. 208-209 τοῦ χφ Parisinus gr. 2661, ἀπό τά ὁποῖα τό φ.208 δημοσιεύεται ἐδῶ.

1. Μουσείο Θέρμου. Επιγραφή Π.2.

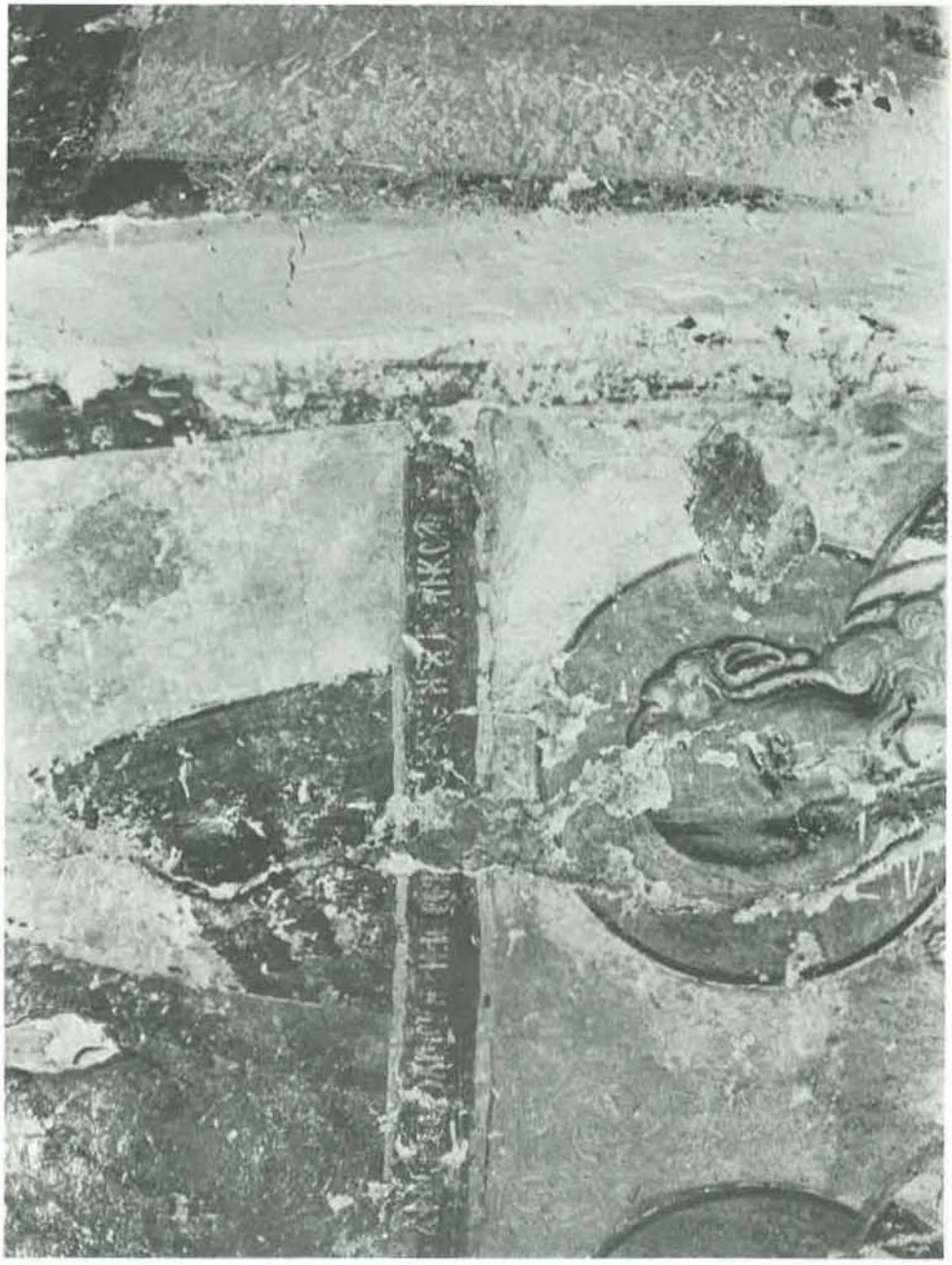
2. *Μουσείο Θέρμου. Επιγραφή Π.3.*

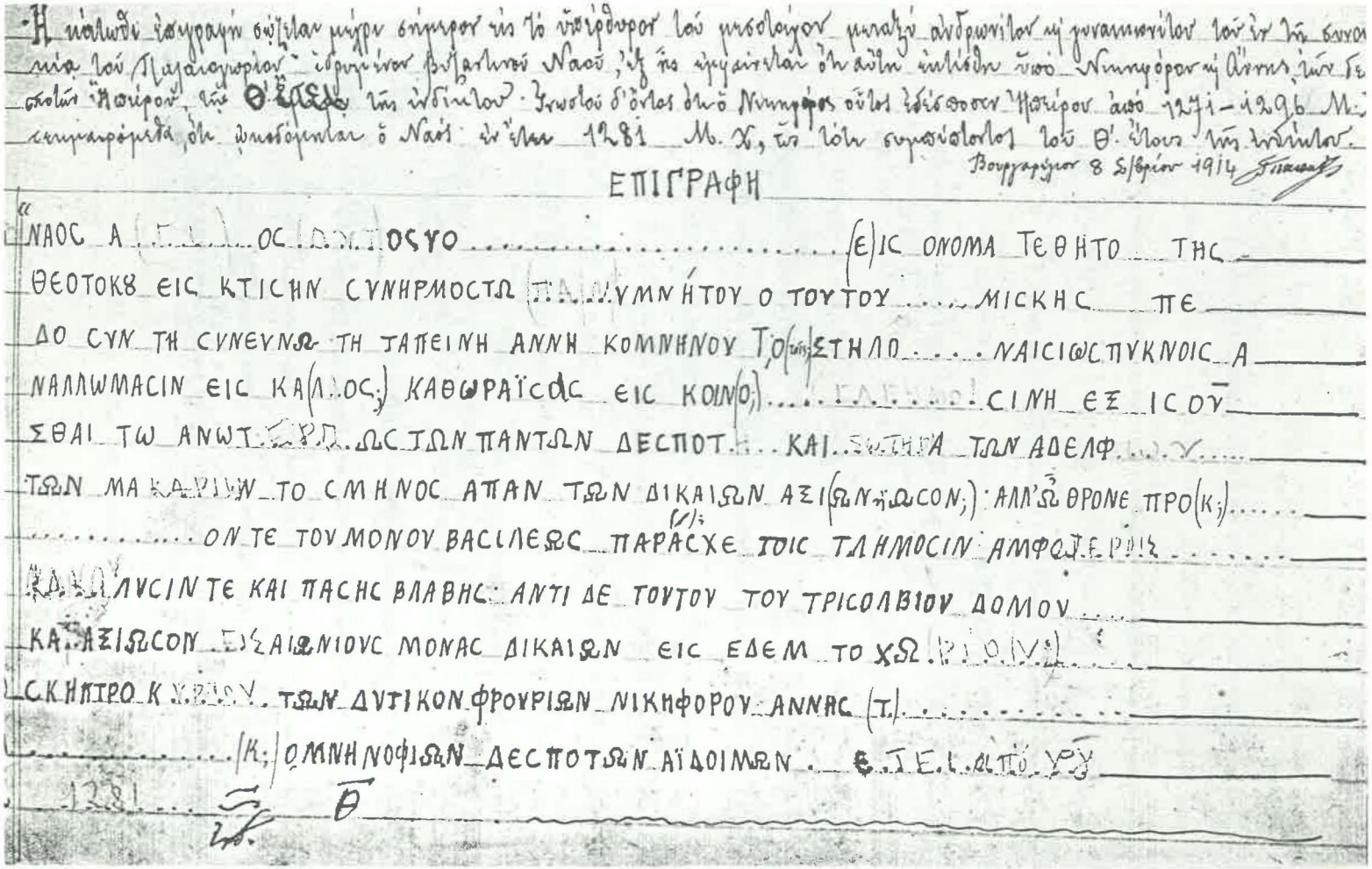
3. Χαλκιόπουλοι, Άγιος Ανδρέας. Επιγραφή (αριστερό τμήμα).

4. Χαλκιόπουλοι, Άγιος Ανδρέας. Επιγραφή (κεντρικό τμήμα).

5. Χαλκιόπουλοι, Άγιος Ανδρέας. Επιγραφή (δεξιό τμήμα).

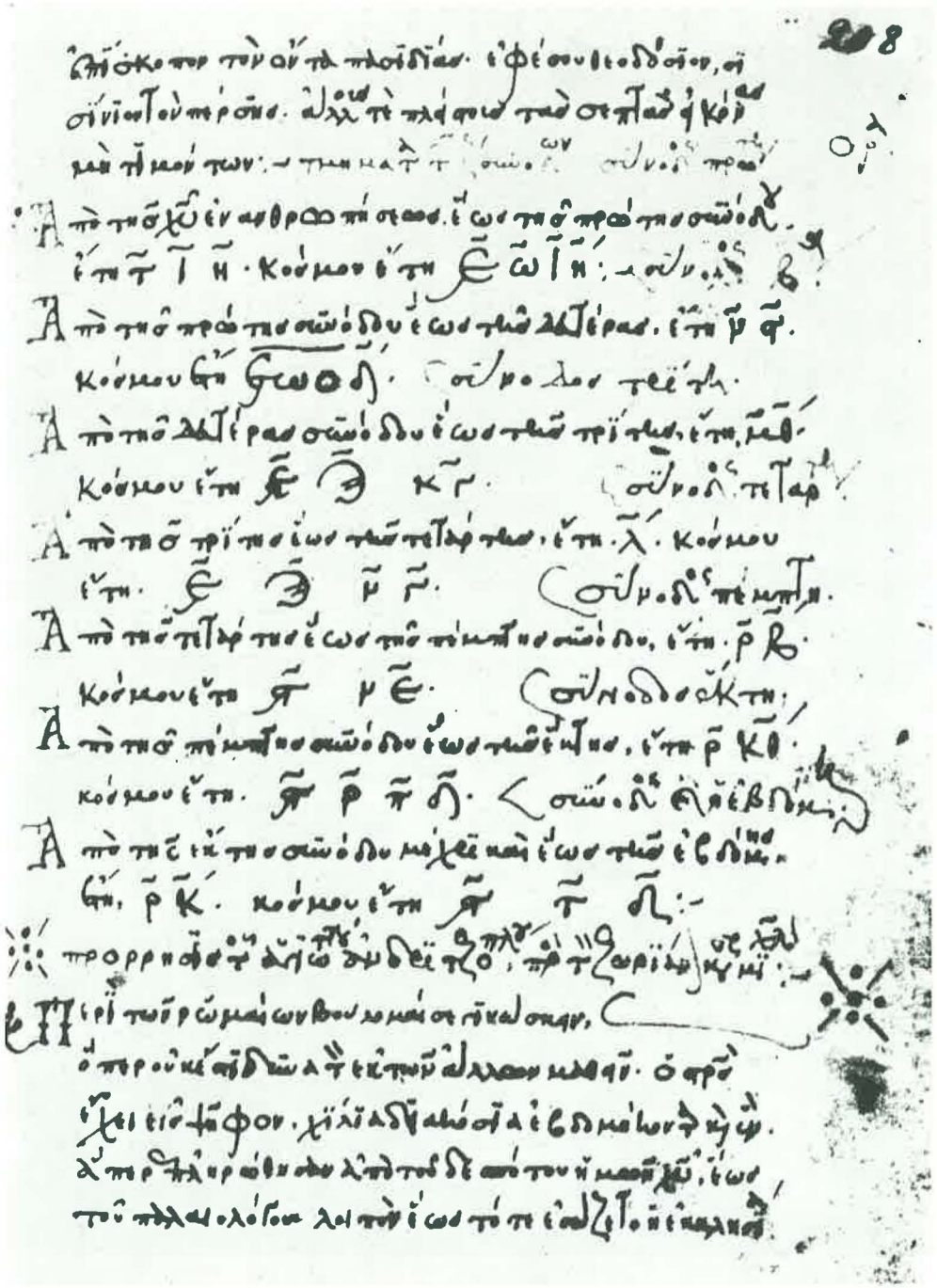
Η νεωστὶ ἐπιγραφὴ σώζεται μέχρι σήμερον εἰς τὸ νοτιοδυτικὸν τοῦ μεσαίου μικροῦ ἀνδρωνίτου μὲ γυναικωνίτου τοῦ ἐν τῇ δυτικῇ πλευρᾷ τοῦ Παραεκκλησίου ἐπὶ τοιχίνου βυζαντινοῦ Ναοῦ, εἰς ὃν ἐμφαίνεται ὅτι αὐτὸν ἐκτίσθη ὑπὸ Νικηφόρου μ' Ἄννης τῶν δε σκοτῶν Ἠπείρου, τῶν Θ' ἔτει τῶν ἐνδικτιῶν. Γνωστὸν δ' ὅτι ὁ Νικηφόρος οὗτος ἐβασίλευσεν Ἠπείρου ἀπὸ 1271–1296 Μ.Χ. ἐπιγραφόμενος ὅτι φιλοτιμήθη ὁ Ναὸς ἐν ἔτει 1281 Μ.Χ., τῶν ἰδίων ἐγκοιλοίων τοῦ Θ' ἔτους τῆς ἐνδικτιῶν.

Βουλγαρέλι 8 Σεπτεμβρίου 1914 Γ. Παπαδημητρίου

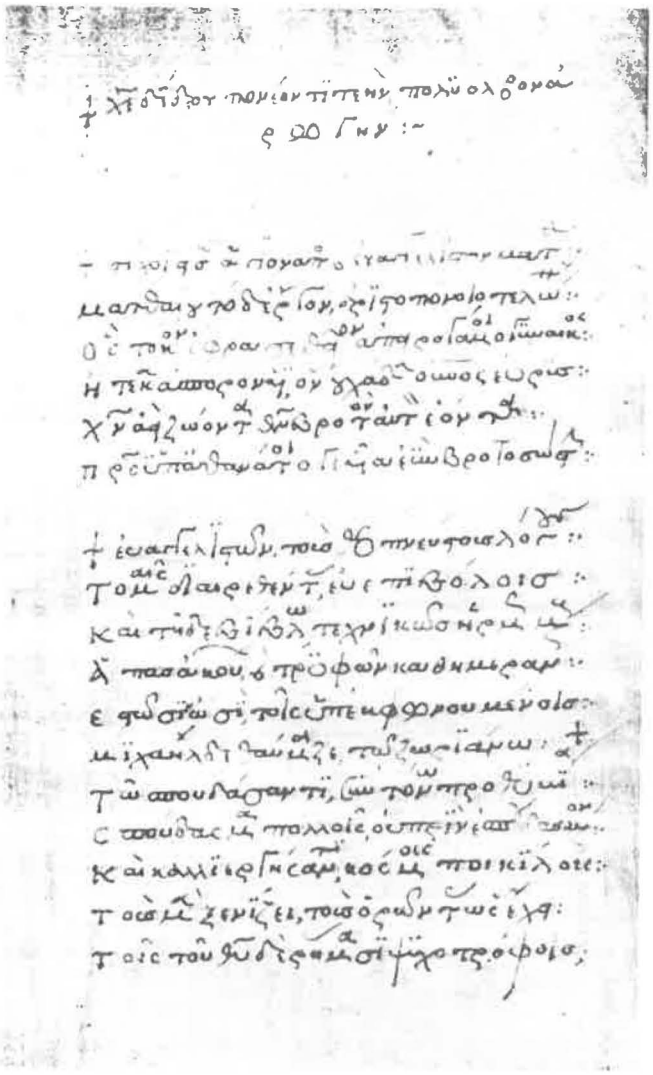
ΕΠΙΓΡΑΦΗ

"ΝΑΟC Α[Γ.Λ]ΟC [Δ]ΟΥ[Τ]ΟCΥΟ ..... (Ε)ΙC ΟΝΟΜΑ ΤΕΘΗΤΟ ΤΗC
ΘΕΟΤΟΚΟ ΕΙC ΚΤΙCΗΝ CΥΝΗΡΜΟCΤΩ [Π]Α[Ν]ΥΜΝΗΤΟΥ Ο ΤΟΥΤΟΥ ΜΙCΚΗC ΠΕ
ΔΟ CΥΝ ΤΗ CΥΝΕΥΝΩ ΤΗ ΤΑΠΕΙΝΗ ΑΝΝΗ ΚΟΜΝΗΝΟΥ Τ[Ο]ΣΤΗΛΟ ΝΑΙCΙΩCΠΥΚΝΟΙC Α
ΝΑΛΛΩΜΑCΙΝ ΕΙC ΚΑ(Λ)ΟC ΚΑΘΩΡΑΪCΘC ΕΙC ΚΟΙΝ[Ο] CΙΝΗ ΕΞ ΙCΟ̄
ΣΘΑΙ ΤΩ ΑΝΩΤ[Α]ΡΩ ΩC ΙΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΔΕCΠΟΤ ΚΑΙ ΣΩΤΗΡΑ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦ
ΤΩΝ ΜΑ ΚΑΡΙΩΝ ΤΟ CΜΗΝΟC ΑΠΑΝ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΝ ΑΞΙ(ΩΝ ΗΩCΟΝ;) ΑΛΛ' Ὦ ΘΡΟΝΕ ΠΡΟ(Κ;)
ΟΝ ΤΕ ΤΟΥ ΜΟΝΟΥ ΒΑCΙΛΕΩC ΠΑΡΑCΧΕ ΤΟΙC ΤΛΗΜΟCΙΝ ΑΜΦΟΤΕΡΟΙC
ΚΑΛΛΙΝCΙΝ ΤΕ ΚΑΙ ΠΑCΗC ΒΛΑΒΗC ΑΝΤΙ ΔΕ ΤΟΥΤΟΥ ΤΟΥ ΤΡΙCΟΛΒΙΟΥ ΔΟΜΟΥ
ΚΑ[Τ]ΑΞΙΩCΟΝ ΕΥΖΑΙΩΝΙΟΥC ΜΟΝΑC ΔΙΚΑΙΩΝ ΕΙC ΕΔΕΜ ΤΟ ΧΩ[Ρ]ΙΟΝ
CΚΗΠΤΡΟ Κ[Υ]ΡΙΟΥ ΤΩΝ ΔΥΤΙΚΩΝ ΦΡΟΥΡΙΩΝ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΑΝΝΗC (Τ)
(Κ;)ΟΜΝΗΝΟΦΙΩΝ ΔΕCΠΟΤΩΝ ΑΪΔΟΙΜΩΝ ΕΤΕΛΕΙΩΘΗ ΥΠ' ΑΥ
1281 Ϛ Θ

6. *Βουλγαρέλι, Κόκκινη Εκκλησία. Επιγραφή (Μεταγραφή Γ. Παπαδημητρίου)*

7. Parisinus gr. 2661 φ. 208

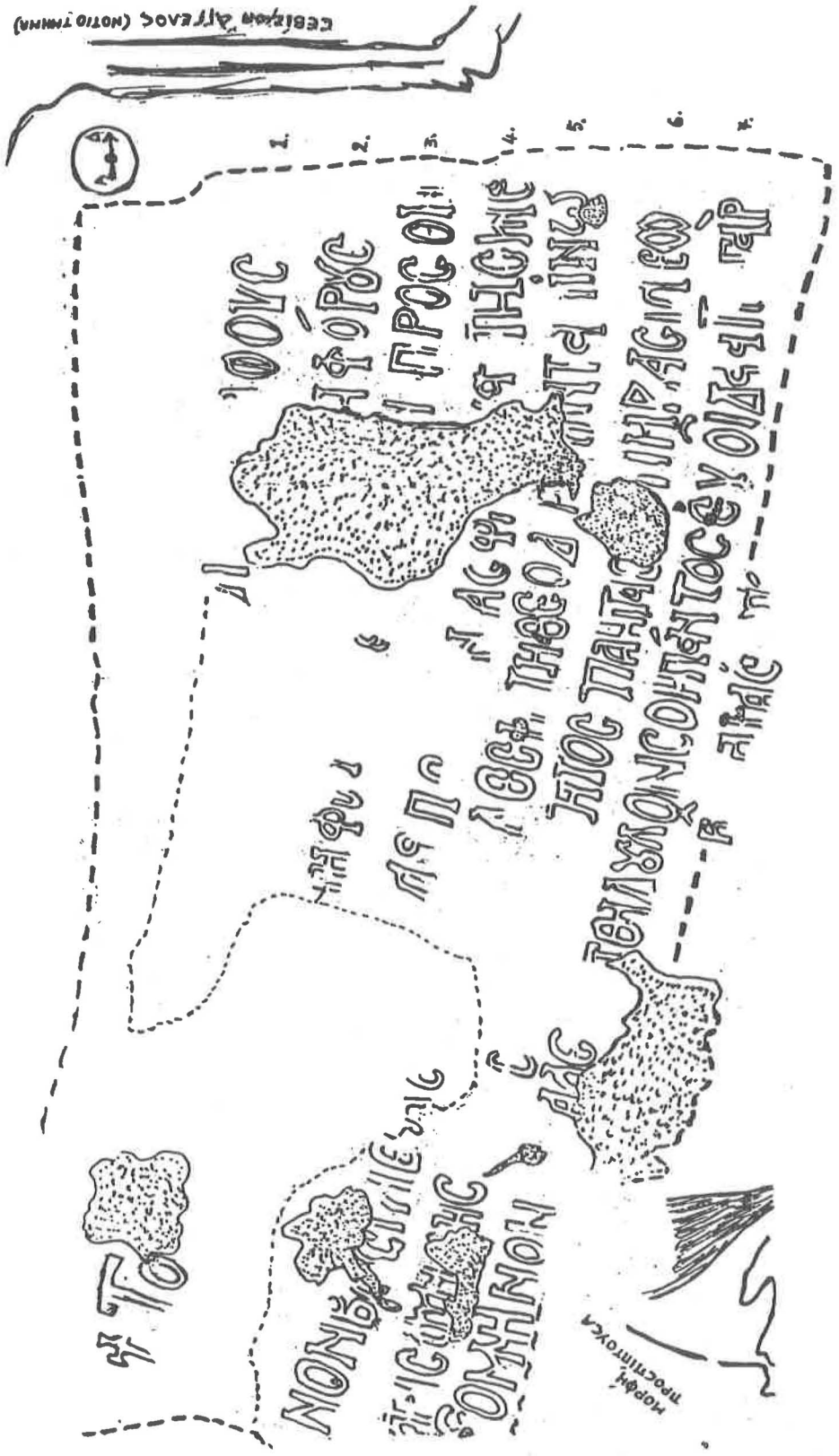
8. Barocc. gr. 29, φ. 29ν. (Σπ. Λάμπρου, Πρόχειρον σημείωμα περί Ζωριανοῦ, σ. 217. Gamillscheg-Harlfinger, Repertorium, πίν. 280).

9. Επισκοπή Μάστρου. Άγγελος (Ν.). Διακρίνονται ίχνη από την επιγραφή.

10. Επισκοπή Μάστρου. Τμήμα της επιγραφής.

11. Επιγραφή της Επισκοπής Μάστρου (σχέδιο)